

Roth László

Életrajz

Roth László alacsony, kissé telt, kopaszodó ember. Feltűnő magyar akcentusa van, az oroszul zajló beszélgetésben időnként magyar szavakat használ. Közlékeny, energikus ember. Ő is, és a felesége is nagyon vendégszeretők és barátságosak. Roth László kettesben él a feleségével, Máriával Ungvár belvárosában, egy családi házban, ami még a második világháború előtt épült, majd László és felesége, Mária saját erőből építette át. A szobákban 1950-es évekbeli bútorok vannak, sok magyar és orosz nyelvű könyv, vannak jiddis nyelvű könyvek is. Az 1950-es évek közepén költöztek ide. Itt nőttek föl a gyerekeik, unokáik, és mostanában a kedvenc dédunokájuk is elég sok időt tölt itt. A ház egy szép gyümölcsös közepén áll. A kertre különösen büszkéek a házigazdák. István, László fia növénynevelő biológus, újfajta növényeket ültet a kertbe. Mostanában a kertet már csak inkább István fiuk ápolja. Korábban mindketten sok időt töltöttek kertészkedéssel.

Az apám családja Kárpátalján, Ungváron élt nemzedékek óta. A nagyapám, Roth Bernát Ungváron született, 1847-ben. A nagymama, Roth Bernátné [szül. Reisenbach Záli], szintén Ungváron született, 1852-ben. Nem tudom, mi volt a nagyapám foglalkozása. Apám azt mesélte, hogy szegények voltak, ezért a nagymamának is kellett dolgoznia, varrónő volt. Nagyon jól tudott varrni. Otthon dolgozott, házhoz jöttek a kuncsaftok. Egyedül dolgozott, nem volt segítsége.

A családban nyolc gyerek volt: két fiú és hat lány. Mindannyian Ungváron születtek. Hogy mikor születtek apám testvérei, azt nem tudom, de fel tudom őket sorolni életkor szerint. A legidősebb a bátyja, Sándor volt. Apámnak azt a három nővérét, akik Sándor után és apám előtt születtek, sose láttam, és nem tudom azt sem, hogy hívták őket. Apám volt a másik fiú, Roth Jenő, ő 1890-ben született. Apám Ungváron életben maradt húgai közül a legidősebbet Jolánnak hívták, a következő nevére nem emlékszem, a legfiatalabbat, pedig Reginának, zsidó neve pedig Reizl volt.

Amennyire apám elbeszélése alapján elképzelem, Ungvár az ő gyerek- és ifjúkorában nem sokban különbözött attól az Ungvártól, amit ismertem és ismerek. Soknemzetiségű város volt, a lakosság jelentős része volt zsidó. A kereskedelem a zsidók kezében volt, az iparosok és fuvarosok is főleg a zsidók közül kerültek ki. Ungváron volt néhány zsinagóga és egy jesiva. Voltak héderek, zsidó általános iskolák, és volt zsidó gimnázium is. Azt nem mondanám, hogy mindenki jómódban élt, de az utcán kolduló szegényeket abban az időben nem lehetett látni. A gazdagok segítették a szegényeket. Minden üzlettulajdonoshoz tartozott néhány, az ő patronálása alatt álló szegény zsidó család. Minden pénteken ebéd előtt eljöttek az illetőhöz, aki adott nekik élelmiszert a sábeszre, és adott nekik pénzt. A jótékonyosság nemes dolognak számított [*Vagyis micve volt.* – A szerk.]. Még azok a családok is, amelyek nehezen jöttek ki a pénzükből, kötelességüknek tartották segíteni a náluk szegényebbeket. A jesiva más városokból érkezett szegény diákjai családoknál ebédeltek. Ezeket a diákokat bóhereknek hívták. Minden bóherről általában hét család gondoskodott, minden nap más családnál ebédelt, úgy mondtuk: napokat evett. Ungváron volt egy zsidó étkező a nincsteleneknek. Bárki bemehetett oda, még ha nem volt is zsidó, és nem távozott éhesen. Volt

egy ingyenes zsidó kórház. Az orvosok és a páciensek is zsidók voltak. Az étkezdét és a kórházat az ungvári zsidó hitközség maga tartotta fenn. Néhányan a leggazdagabb zsidók, üzem- és gyártulajdonosok közül adtak pénzt a fenntartásukra.

A [apai] nagyszüleimnek volt egy kis háza Ungvár központjában. A ház a jellegzetes helyi építőanyagból, vályogból készült. A szalmát finoman összeaprították, összekeverték az agyaggal, és ebből a keverékből téglákat formáztak. A kárpátaljai klíma eléggé enyhe, így a vályogból készült házak elég melegek voltak.

Apám és a testvérei zsidó nevelésben részesültek. A fiúk héderbe jártak, a lányokhoz házhoz jött a tanító. Világi oktatásban is részesültek. Mindannyian a helyi nyolcosztályos magyar iskolát végezték el [*Roth László apjának gyerekkorában nem volt nyolcosztályos iskola: az elemi iskola hat osztályos volt, de a negyedik elemi után lehetett választani a polgári iskolát is – így járhattak nyolc osztályt. – A szerk.*].

Az apám szülei vallásos emberek voltak, de nem fanatikusán vallásosak. Kárpátalján az ilyen zsidókat neológoknak hívták. Sok zsidó tradíciót követtek, de messze nem az összest. Átlagos, divatos ruhában jártak, a férfiaknak nem volt szakálluk, pajeszuk, a nők nem viseltek parókát, nem fedték be a fejüket [lásd: zsidó öltözködési szabályok]. A neológok sábeszkor nem jártak a zsinagógába, többnyire a kásrutot sem követték [lásd: étkezési törvények]. A zsidó ünnepek közül mindenképpen megtartották a Jom Kipurt, sokan a Pészahot is. Voltak családok, ahol a többi ünnepet már nem tartották meg.

Bernát nagypapa 1903-ban halt meg, még viszonylag fiatalon. A zsidó hagyományoknak megfelelően temették el az ungvári zsidó temetőben [lásd: temető; temetés; holttest előkészítése a temetésre]. A sírköve a második világháború során megsemmisült, mint ahogy sok más sírkő is a zsidó temetőben. A németek a sírköveket építőanyagként használták, összetörték, és utakat köveztek vele.

Nagypapa halála után a családnak nagyon nehéz sorsa volt. A nagymama nem tudta a varrásból fenntartatni a népes családot. Apám bátyja, Sándor elszegődött egy szabóhoz, aztán 1910 körül ő is és a három idősebb nővére is kivándorolt Amerikába [lásd: kivándorlás Magyarországról]. Lehet, hogy eleinte apám még levelezett velük, de az én emlékezetemben már semmiféle kapcsolat nem maradt meg. Apám az iskola befejeztével pincértanuló lett a Bercsényi étteremben, amely a zsidó Szilágyi család tulajdonában volt. Az étterem egy emeletes kőépületben volt, amelynek a homlokzati részén oszlopok voltak. Volt egy nagy kerthelyiség fákkal, az épület körül pedig sok rózsabokor volt. Lent volt a nagyterem, benne egy emelvény a zenekarnak és táncparkett. Ezt a termet sokszor kiadták esküvőkhöz és más olyan családi összejövetelekhez, ahol nagyszámú vendég sereg gyűlt össze. Fent volt három kisebb, nyolc-tíz asztalos terem, ahova többnyire gyerekes családok jártak. Fent is volt zene, de ott egy hegedűs vagy egy zongorista játszott. Tavasztól őszig, amikor meleg volt kint, egy nyári kávéház üzemelt a kertben. A vendégek kint ültek a nagy fák árnyékában egy pohár bor mellett, vagy teát fogyasztottak süteménnyel, fagyalattal. A szülők ide hozták a gyerekeiket a városi séta alatt. Sötétedés után a fák ágain lámpák égtek, hogy megvilágítsák a teret. Nagyon szép volt. Az étterem reggel nyitott, hogy a vendégek munka előtt megreggelizhessenek, és éjfélkor zárt.

Apámat már egy év múlva pincérré minősítették át. Jól keresett, és szépen kapott borralalót is. Beiratkozott az ungvári kereskedelmi iskolába. Nappal dolgozott, este pedig órákra járt. Apám taníttatását a háziura fizette, aki nagyon jól bánt vele. Apám segítette az anyját, és segítette a húgait is, amíg férjhez nem mentek. Mindhárom húgának zsidó férje volt, és mindegyiknek hagyományos zsidó esküvőt rendeztek [lásd: házasság, esküvői szertartás]. Természetesen a neológ esküvők mások voltak, mint a hagyományos zsidó [azaz *ortodox*] esküvők. A neológok nagyon ritkán vették igénybe sádhen, házasságközvetítő segítségét. Megismerkedtek, találkoztatni kezdtek, és amikor eldöntötték, hogy ideje családként együtt élniük, elmentek a szüleikhez, hogy az áldásukat kérjék. A menyasszonyok haját nem vágták le a hüpe előtt, ahogyan azt a zsidó tradíciók előírják. A férjes asszonyok nem fedték be a fejüket, parókát meg pláne nem viseltek. A hüpés szertartás többi részét megtartották: a hüpe alá a menyasszony és a vőlegény anyja kísért a menyasszonyt, a vőlegényt pedig a menyasszony és a vőlegény apja. A rabbi vezette az esküvői szertartást. Az ifjú pár egy-egy pohár bort kapott, amit úgy kellett meginniük, hogy forogtak. Aztán a poharat ledobták a földre, hogy eltörjön, de előtte betekerték egy szalvétába [*Ahhoz, hogy eltörjön, persze rá kellett taposni. – A szerk.*]. A lakodalom is kicsit más volt, mint a hagyományos zsidó lakodalom. Egy hagyományos esküvőn külön asztalok vannak a férfiak és a nők számára. Még a feleség sem ülhet a férje mellett. A neológok együtt ültek. A hagyományos lakodalomban a menyasszony, ha nem a férjével táncolt, nem érinthette meg a táncpartnere kezét. Egy kendő volt a kezében, és annak a végét fogta meg a táncpartnere. A neológ párok viszont úgy táncoltak, hogy megfogták egymás kezét, a férfiak és nők együtt, vagyis egymással táncoltak. Természetesen a hagyományokat annyiban betartották, hogy esküvők alkalmával tradicionális kóser ételeket készítettek. Ezt még akkor is betartották, ha egyébként otthon nem tartották a kásrutot.

Apám mindhárom [*Magyarországon maradt*] húga 1918 után, már a csehszlovák időkben [lásd: Kárpátalja] ment férjhez. Jolán volt a legidősebb, ő egy cseh zsidóhoz, Volf Hiblerhez ment feleségül, aki az ungvári börtön igazgatója volt. Nekik két fiuk született. A nagyobbikat Bernátnak nevezték el, a nagypapa tiszteletére, a másik fiú nevére nem emlékszem. Apám középső húga az ungvári polgármesteri hivatal szociális ügyekkel foglalkozó ügyosztályának vezetőjéhez ment férjhez. A harmadik lány, Regina egy brnói katonatiszthez, Bogusa Militkéhez ment férjhez, aki alezredes volt, és a brnói hadegység ellátásáért volt felelős. Miután összeházasodtak, Regina a férjével együtt Brnóba [Morvaország] költözött. Ott elvégezte az egyetem orvosi karát, és orvos lett, kardiológiára specializálódott. A fia, Ottó később fogorvos lett. Aztán az 1930-as években Pozsonyba költöztek. Apám mindhárom húga csodálatosan élt a férjével, és mind jó módban.

Antiszemitizmus Kárpátalján sem az Osztrák–Magyar Monarchia idején nem volt, sem később, amikor 1918-ban Kárpátalja Csehszlovákiához került. Kárpátalján nemzedékeken át éltek egymás mellett különböző nemzetiségű és vallású emberek, és mindenki toleránsan viszonyult a másikkal. Az Osztrák–Magyar Monarchia idején Kárpátalja lakossága magyarul beszélt. [*Ez csak Kárpátalja nyugati részére volt igaz, Ungvárt is beleértve, ahol a helyi lakosság nagy része magyar volt. Északabbra és keletebbre leginkább a rutén nyelvet használták. – A szerk.*] Aztán jöttek a csehek, de sok idős ember nem tudta megtanulni a cseh nyelvet, és továbbra is magyarul beszélt. A csehek alatt a zsidóknak még jobb lett az életük. A cseh hatóságok a zsidókat sokféleképpen támogatták. A zsidók jogot szereztek állami tisztségek betöltésére [lásd: Zsidók állami hivatalban a Monarchiában]. De azért még mindig sokkal gyakrabban voltak föllelhetőek a magyar gazdasági

élet vezetői és más szabad foglalkozások képviselői között.

Anyám családjáról szinte semmit sem tudok. Anyám szülei a mai Románia területén éltek, Szatmárnémetiben. A családnevük Rosenberg volt, az utónevüket nem tudom. Két gyerek volt a családban. Anyám, Hermina volt az idősebbik. Szatmárnémetiben született, 1896-ban. 1900-ban született a húga, Ilona. Anyám gyermekkoráról szinte semmit sem tudok. A szülei vallásos emberek voltak [*Szatmárnémeti – vagy ahogyan a köznap nyelvben hívták: Szatmár – akkoriban a híres szatmári haszidizmus központja volt, amely ma New Yorkban és Izraelben lelhető föl Satmar Hasidim néven. – A szerk.*]. Anyám és a húga zsidó nevelést kapott, tanár járt hozzájuk. Mindketten tudtak jiddisül olvasni és írni, héberül olvasni, ismerték az imákat. Anyám családjában nyilvánvalóan követték a kásrutot, ugyanis miután férjhez ment, szigorúan kóser háztartást vezetett. Anyám és a húga egy lányiskolában nyolc osztályt végeztek el [*Valószínűleg négy elemi és négy polgári iskolát végeztek. – A szerk.*]. Nagypapa és nagymama nagyon korán meghalt, amikor anyám és Ilona még tizenévesek voltak. Amikor anyám betöltötte a tizennyolcat, úgy döntött, hogy Ungvárra költözik a húgával. Anyám szüleinek valami távoli rokonai laktak itt, és följánlották, hogy segítenek a két fiatal lánynak. Itt ismerkedett meg az apámmal. Nem tudom, hogy történt. Csak azt tudom, hogy 1920-ban hagyományos zsidó esküvőjük volt rabbival, hűpével.

Miután összeházasodtak, a szüleim vettek egy lakást egy kétszintes házban, Ungvár határában, a mai Szobraneckaja utcában, amelynek akkori nevét sajnos nem tudom. Ez az utca volt a város vége, itt már a várossal határos falu földjei kezdődtek. A mi lakásunk az emeleten volt. Két szoba volt és egy konyha, ezenkívül kamra és fürdőszoba. Lent volt egy nagy pince, ott volt a mosókonyha a ház összes lakója számára, a kimosott ágyneműt pedig a padlásra teregették. Volt egy nagy udvar gyümölcsössel, mind a négy lakáshoz tartozott egy darab telek. Velünk szemben volt egy ház, amelynek volt egy nagy, mély pincéje. Akkoriban nem volt hűtőszekrény [*vagyis hűtőgép*], az ételt abban a pincében tároltuk. Mindenkinek volt saját kamrája. A pincében tárolta anyám a befőttet. Uborkát és paradicsomot tett el, és mindig sok lekvárt főzött be cukor nélkül, sűrűre főzve. Télire sok krumplit, répát, hagymát, céklát vettünk. A piac Ungvár központjában volt, de anyám általában nem ott vásárolt be. A szomszéd faluban élő parasztok hoztak nekünk házhoz gyümölcsöt és zöldséget, tejet és tejterméket, csirkét, húst.

Apám, amikor megházasodott, már főpincér volt a Bercsényi étteremben. Anyám, miután férjhez ment, nem dolgozott, vezette a háztartást, és nevelte a gyerekeket. Jómódban éltünk egészen az 1940-es évek elejéig.

Én voltam az elsőszülött. 1922-ben születtem. A cseh születési bizonyítványban a Lagyiszlav név szerepel, a zsidó nevem pedig Lázár. De otthon Lacinak hívtak. A húgom, Ella 1924-ben született, az öcsém, István pedig 1926-ban. A húgom és az öcsém zsidó nevét nem tudom. Otthon nem használtuk a zsidó neveket. Engem és az öcsémet zsidó szokás szerint körülmetéltek.

Anyám húga, Ilona szintén Ungváron ment férjhez. Még az esküvőjük előtt, amikor a szüleim találkoztak egymással, anyám mondta apámnak, hogy van egy húga. Apám bemutatta Ilonát a barátjának és munkatársának, a Bercsényi étterem pincérének, a zsidó Klein Ignácnak. Ők egy évvel a szüleim esküvője után házasodtak össze. Nekik is zsidó esküvőjük volt. Kleinéknek is három gyerekük született: két lány, akiknek a nevére nem emlékszem, és a fiuk, Vojcek. Nem laktak messze tőlünk, és gyakran összejártunk egymással. Mi, gyerekek is sokat játszottunk együtt.

Apám neológ volt. A neológok hívő emberek voltak, de külsőleg nem úgy néztek ki, mint az ortodox zsidók. Nem viseltek szakállt, még kevésbé pajeszt, nem hordtak táleszt és hagyományos zsidó kerek fekete kalapot, fekete kaftánt. Így csak a haszidok néztek ki. Ungváron akkoriban elég sok haszid volt. Nekik is, a neológoknak is külön zsinagógájuk volt. Amikor megkérdeztem apámat, miért van a neológoknak kevesebb zsidó ünnepük, mint a haszidoknak, elmagyarázta, hogy nem minden zsidó szokást kell betartani. Az a fontos, hogy a lelkedben legyen zsidó, annak meg, hogy hogyan öltözzöl, és milyen ünnepeket tartasz meg, nincs jelentősége. Az a fontos, hogy zsidónak tartsd magad, és kész. Apám olyan ruhát hordott, mint a többiek, a korabeli divat szerint öltözködött. A haja rövid volt. Anyám másféle nézeteket vallott. Annak ellenére, hogy nem hordott parókát, és divatosan öltözködött, fontosnak és helyesnek tartotta, hogy az ember megtartsa otthon a sábeszt, megünnepelje a zsidó ünnepeket, kóser háztartást vezessen. Nem emlékszem egyetlen esetre sem, hogy emiatt a szüleim veszekedtek volna. Anyám kóser ételeket főzött, ügyelt rá, hogy a tejtermékek és a húsos ételek ne keveredjenek. Nem messze tőlünk dolgozott egy sajhet [sakter], és anyám mindig elvitte hozzá a csirkét, hogy úgy vágja le őket, ahogy a kóser szabályok szerint kell [lásd: sehitá]. A sajhet nem csak levágni tudta a csirkéket, de azt is megállapította róluk, hogy kóser-e vagy sem [lásd: tréfli]. Anyám sosem főzött nem kóser csirkét, inkább odaadta a szomszéd magyar asszonynak. Anyám nagyon jól tudta elkészíteni a zsidó ételeket. Sokszor főzött húslevest maceszlisztből készült knédlivel [*maceszgombóccal*] vagy házi metéltszéntával. Sábeszre anyám minden héten vett egy nagy libát. Kisütötte a zsírját, és kizárólag azzal készítette az ételeket.

Sábeszre anyám péntek reggel kezdett el készülődni. Nem messze tőlünk volt egy zsidó pékség. Lehetett ott kenyeret is, bárheszt is venni sábeszre. A kenyeret anyám mindig boltban vásárolta, a bárheszt pedig otthon sütötte. A konyhában volt egy nagy sparhelt sütővel, abban sütötte a bárheszt, és feltétlenül készített sábeszre süteményt vagy tortát is. Libát sütött, készített töltött halat [lásd: halételek]. Amikor már minden kész volt, berakta a sütőbe a sóletet. Ezután beugrott érte a húga, és együtt mentek a mikvébe. Volt otthon fürdőszobánk nagy káddal, de anyám azt csak más napokon használta, pénteken kötelező rituálénak számított a mikve felkeresése. Péntekenként összegyűltek ott a nők, mosakodtak, manikűröztettek és pedikűröztettek. Aztán anyám és a húga elment a fodrászhoz. Onnan szép frizurával tért vissza, fölvette a legszebb ünneplőjét. Apám sokszor dolgozott esténként, pénteken is. Attól függetlenül, hogy apám sábeszkor otthon volt-e vagy a munkahelyén, anyám a megfelelő időben meggyújtotta a gyertyákat, imádkozott fölöttük. Aztán mindannyian vacsorához ültünk. Másnap, ha apám dolgozott, anyámmal elmentünk vendégségbe a húgához és Záli nagymamához, apám anyjához. Néha a nagynéném jött vendégségbe hozzánk a gyerekeivel. Mi, gyerekek játszottunk, anyám és a húga kávézott, süteményt eszegettek, beszélgettek. Néha mindannyian elmentünk sétálni a városi parkba. A szüleim sábeszkor nem jártak zsinagógába. A neológok nem tartották a munka tilalmát sem sábeszkor [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Anyám szombaton maga melegítette meg az előző este elkészített ételt, és este is ő gyújtotta meg a lámpát [*vagyis nem volt sábesz gój*].

A zsinagógába a szüleim csak Jom Kipur alkalmával, illetve apám apja és anyám szülei halálának évfordulóján mentek [lásd: jahrzeit]. Otthon két ünnepet tartottak meg, a Jom Kipurt és a Pészahot. Anyám a padláson tartotta a húsvéti étkészletet, amit máskor nem használtunk. A fadoboz az étkészlettel csak Pészah előestéjén került le a padlásról, amikor a hétköznapi evőeszközök már el volt rámolva konyhából. A pészahi étkészlet kizárólag húsvétkor használtuk. Akinek nem volt elég

külön konyhai edénye Pészahra, fazék és serpenyő, az elvitte a hétköznapi edényeket kaserolni. Egy külön hely volt kijelölve a kaserolásra, az Ung partján, a haszid zsinagógával szemben. Ott egy nagy üst volt a tűzön, amiben víz forrt. Az emberek beletették a magukkal hozott edényeket az üstbe, a sajhet pedig megmondta, mikor lehet őket kivenni. Macesz Pészahkor mindig volt otthon. Kóser maceszt csak néhány boltban árultak, de rajtuk kívül volt még sok bolt, ahol lehetett kapni maceszt. De otthon Pészahkor kenyeret is ettünk, nem csak maceszt. Anyám hagyományos húsvéti ételeket készített: csirkelevest, töltött halat, pirított liszttel és csirkeaprólékkal töltött csirkenyakat. Az asztalra mindig került maceszlisztből készült húsvéti mazsolás-lekváros rétes. Pészahra anyámnál mindig volt húsvéti libazsír, amit a pincében egy külön edényben tárolt. Anyám a zsinagógában vásárolt húsvéti bort [*Vagyis kóser bort. Egyébként tilos a zsidóknak nem zsidók által készített /szőlő/bort, szőlőlét, pezsgőt és konyakot inniuk. De – Pészah kivételével – fogyaszthatják a whiskyt, a cherry brandyt, a vodkát, a slivovicát, a likőröket, a gint, a rumot, a sört, amennyiben külön üstben főzték. – A szerk.*]. Este leültünk az ünnepi asztalhoz. Anyám minden, az alkalomhoz illő ételt föltálalt: főtt húst, kemény tojást, tormát, egy kistányérban sós vizet. De apám szédert sohasem vezetett, csak egy általános imát mondtunk.

Hanuka ünnepén anyám mindig meggyújtotta otthon a gyertyákat a hanukijában. Néha a vendégektől mi, gyerekek pénzt kaptunk ajándékba [*Hanukagelt*]. Ennyiből állt a Hanuka megünneplése. Otthon mindig megünnepeztük a Jom Kipurt. Ezt az ünnepet a szüleim úgy ünnepelték meg, ahogy azt a tradíció előírja. Jom Kipur előestéjén bőséges vacsora volt. Miután az égen megjelent az első csillag, elkezdődött a böjt. A szüleim huszonnégy órát böjtöltek. Amíg kisebbek voltunk, a böjtöt nem tartottuk. Körülbelül hatéves kortól a gyerekek elkezdtek fél napot böjtölni, tizenhárom éves kortól pedig, huszonnégy órát, ahogy a felnőttek. Jom Kipur ünnepén feltétlenül csináltunk kápóreszt [*A hagyományoknak megfelelően a kápóreszt a Jom Kipur előtti napon szokták elvégezni a kora reggeli órákban. – A szerk.*]. Anyám fehér csirkéket vett magának és Ellának, és fehér kakasokat apámnak, nekem és az öcsémnek. Az állatokat óvatosan meg kellett forgatnunk a fejünk felett, és közben a következő szavakat mondani: „Te leszel az én vezeklésem.” Aztán anyám elvitte a baromfit a zsinagógába, hogy a szegényeknek [= *nem zsidó szegényeknek*] adják. Jom Kipurkor a szüleim egész nap a zsinagógában voltak. Körülbelül tízéves korunktól az öcsémet és engem is magukkal vittek. Minden zsidó hozott magával a zsinagógába egy nagy gyertyát. A gyertyák kora reggeltől égtek, úgyhogy a zsinagógában fojtogató füst volt, nagyon nehéz volt elviselni. Szédültem, és egy kis szabad levegőre vágytam. Anyám mindig vitt magával kendőbe csavart citromhéjat. Amikor elszédült, észrevétlenül beleszagolt, és az éles illattól magához tért. Én lent voltam az apámmal, az anyám pedig az emeleten, ahol a nők helye volt [*Ez az ortodox zsinagógabelsőt idézi, ahol a nők nem vehetnek részt a férfiak közé, különválasztott hely (sokszor ráccsal vagy függönnyel is ellátott karzat) van számukra fenntartva. – A szerk.*]. Az imádkozás a zsinagógában az első esti csillag megjelenéséig tartott. Akkor a böjtnek vége lett, és haza lehetett menni, vacsorázni.

Otthon magyarul beszéltünk. Ungváron volt szlovák, cseh, román, zsidó, német és magyar iskola. Mindenki választhatott, melyik iskolába járjanak a gyerekei. A szüleink engem és később az öcsémet is a szlovák iskolába adtak. A húgom a cseh iskolába járt, Ungvár központjába. A szlovák iskola nagyon közel volt hozzánk, valószínűleg ezért íratlak be minket oda. Az iskolában nagyon jó viszony volt a tanulók között, senki sem osztott föl minket zsidókra és nem zsidókra. Az osztályban rajtam kívül még volt néhány zsidó diák. Mi sohase érzékeltek antiszemita hozzáállást sem a

diákok, sem a tanárok részéről. Igaz, egyszer volt egy incidensem egy felsőbb osztályba járó tanulóval. Általában otthon reggeliztünk iskola előtt, és vittünk magunkkal uzsonnát, amit a nagyszünetben ettünk meg. Egyszer egy felsőbb osztályba járó fiú el akarta venni tőlem az uzsonnámat. Én nem adtam oda, erre ő zsidó disznónak nevezett. Megütöttem. Odajött egy tanár, és megkérdezte, mi történt. Mondtam, hogy a felsős fiú megsértett. A tanár megsimogatta a fejemet, és azt mondta, hogy menjek be az osztályba, a fiút pedig, aki megsértett engem, két hétre kizárták az iskolából. Többet nem sértegettek. És egyáltalán, ez volt az egyetlen ilyen eset a mi iskolánkban. A csehek alatt nem volt sem köznapi, sem hivatalos antiszemitizmus. Az antiszemitizmus bármely megnyilvánulása bűncselekménynek számított, és a hatalom szigorúan büntette. Csehszlovákia alatt az élet csodálatos volt. Az országhatárok nyitva álltak, szabadon lehetett utazni. Az emberek vállalhattak munkát külföldön, eltölthették bárhol a szabadságukat, és szabadon látogathatták a rokonaikat. Még iskolába jártam, amikor kedvem támadt Budapestre menni egy futballmeccsre. Az ügynökség nem csak vonatjeggyel és szállodai hellyel látott el, hanem jegyet is szerzett a meccsre, és az étkezésről is gondoskodott. És ez nagyon olcsó volt, a szüleim megengedhettek maguknak egy ilyen kiadást. Az egész család Magyarországra utazott, ott laktak Kleinék, anyám sógorának a rokonai.

Az általános iskola mellett héderben is tanultam. A héder a város központjában volt, és fizetni kellett érte. Minden osztályban tizenöt-húsz gyerek volt. Az első osztályban először a héber betűket tanultuk, aztán pedig olvasni. A második osztályban már tudtunk egy kicsit olvasni, jiddis fordításban olvastuk a hébert. Később a Tórát és a Talmudot olvastuk, és az osztályban megvitattuk az olvasottakat. Mindenkinek kellett készítenie egy kis beszámolót abból a hetiszakaszból [lásd: szidrá], amit éppen tanulmányoztunk. Az általános iskolába reggel jártunk [A háború előtti alapiskola neve „népiskola” volt. Lásd: iskolarendszer Csehszlovákiában a két világháború között. – A szerk.], aztán hazamentem ebédelni, ebéd után pedig a héderbe mentem két órára. A héderben szombat kivételével minden nap voltak foglalkozások. Három évig jártam a héderbe, aztán megszakadtak a tanulmányaim, de már nem emlékszem, miért.

1934-ben meghalt a nagymama, apám anyja. Az ungvári zsidó temetőben temették el a nagypapa mellett. A temetés a zsidó hagyományoknak megfelelően zajlott. Apám mondott kádíst a nagymama sírjánál. A nagymama temetése után senki sem ült gyászt [süve], a neológoknál ez nem volt szokás.

Amikor betöltöttem a tizenhármát, megtartották a bár micvóm. Szombaton apámmal elmentünk a zsinagógába. Fölhívtak a Tórához, és fölolvastam egy hetiszakaszt. Életemben először adták rám a táleszt. Ez nagyon ünnepélyes esemény volt. Este otthon vendégek voltak, anyám ünnepi vacsorát készített. Mindenki gratulált nekem és a szüleimnek. A részletekre már nem emlékszem, de az ünnep hangulata az emlékezetembe vésődött.

Apám liberális volt, szimpatizált a kommunistákkal. Igaz, ő maga nem lépett be a kommunista pártba, de érdekelték a kommunista eszmék. Anyám a kommunizmus ellenzője volt. Ő úgy tartotta, hogy ha a kommunisták elítélik a vallást, akkor a kommunizmusban semmi jó nem lehet.

Az iskolát 1936-ban fejeztem be. A szüleim azt szerették volna, ha folytatom a tanulmányaimat, de én a saját lábamra akartam állni. Rábeszéltem apámat, hogy segítsen elhelyezkedni a Bercsényi étteremben pincértanulóként. Dolgozni akartam, és ezzel egyidejűleg az ungvári kereskedelmi iskolába járni. A kereskedelmi iskolában három évig tartott az oktatás. Azon a szakon, ahol a

pincéreket képezték ki, az általános tárgyakon kívül még cukrászatot, hentes szakmát és szakácsmesterséget kellett tanulni.

Fölvettek dolgozni a Bercsényibe, ahol apám főpincér volt. A másik főpincér egy magyar ember volt, akit Lantosinak hívtak. Váltásban dolgoztak, reggeltől ebédig apám, aztán ebédőtől estig Lantosi, a következő héten pedig fordítva, akkor apám volt az esti műszakban. Így dolgoztak a pincérek is. Mivel én tanultam, csak reggeltől ebédig dolgoztam; este csak a tapasztalt pincérek dolgoztak. Összesen húsz ember dolgozott az étteremben, ebből hat-hét volt zsidó. A szabadságom alatt mindig elutaztam valahova. 1938-ban egy barátommal, aki osztálytársam volt a kereskedelmi iskolában, két hétre elmentünk Svájcba. Körbeutaztuk Svájcot, és utána még néhány napig síeltünk egy üdülőhelyen. Nem került sokba az út, még egy pincértanuló számára is megfizethető volt.

Azon kívül, hogy pincérnek tanultam, és segítettem felszolgálni, a rangidős pincérek megbízásait is teljesítettem. Ebédelni egy kis kóser kifőzdébe jártam. Lantosi főpincér nagyon szerette a zsidó konyhát. Annak ellenére, hogy minden pincér naponta kétszer ingyen ehetett az étteremben, Lantosinak annyira ízlettek azok az ételek, amiket ebben a kis kifőzdében főztek, hogy minden nap adott pénzt, hogy hozzak neki sóletet, húslevest macesszgombóccal vagy libasültet.

A munkahelyemen megismerkedtem egy szlovák lánnyal, Mária Lesinszkajával [A *'Lesinszkaja' névváltozat alighanem az orosz alak, nem az eredeti szlovák név. – A szerk.*], aki Gorondról származott [Gorond – kisközség volt Bereg vm. Munkácsi járásában, 1891-ben 1100, 1910-ben 1600 rutén és magyar lakossal. Trianon után Csehszlovákiához került. – A szerk.]. Mária egy évvel idősebb volt nálam, 1921-ben született. Egyszerre helyezkedtünk el az étteremben. Mária először szakácstanuló volt, egy év múlva pedig szakács lett. Találkoogatni kezdtünk, egymásba szerettünk. Mindig egy váltásban dolgoztunk, ezért találkozhattunk munka közben is, munka után is. Mária keresztény volt. Sem az én szüleim, sem az övéi nem ellenezték, hogy találkozzatunk és össze akarunk házasodni, amint a magunk lábára tudunk állni. Máriáék sokan voltak testvérek: négy fiú és három lány volt. Mária volt a legidősebb, a többiek még otthon laktak. Az apja egy kőfejtőben dolgozott, az anyja háztartásbeli volt. Volt egy kis gazdaságuk: tehenük és egy kis földjük. Szegények voltak, és Mária szülei nagyon örültek, hogy a lányuk jó családba kerül. Úgy gondolták, hogy a zsidók a legjobb férjek.

1938-ban Kárpátalja ismét Magyarország fennhatósága alá került [lásd: első bécsi döntés; ekkor még nem került egész Kárpátalja magyar fennhatóság alá, csak Ungvár, Huszt és Munkács környéke, amelyek az első bécsi döntéssel kerültek vissza átmenetileg Csehszlovákiától. Kárpátalja többi részét 1939 márciusában szállták meg a magyar csapatok. – A szerk.]. Kárpátalján sokan, főleg az idős emberek, akik emlékeztek még rá, milyen volt az élet az Osztrák–Magyar Monarchiában, örömmel várták a magyarok visszatérését. Úgy fogadták a magyarokat, mint kedves vendégeket, hiszen akkor senki sem tudta még, mi az a fasizmus. A Bercsényi étteremben is készültek a magyarok fogadására. A magyar honvédségen belül csak a tisztek járhattak étterembe, a közlegények csak a kocsmába járhattak, étterembe nem. Az étteremben reggeltől fogva készítették az asztalokat a tiszteknek estére, egész nap a magyar konyha ételeit főzték. A tulajdonos úgy döntött, hogy több pincér lesz, mint általában, hogy a vendégeknek ne kelljen várniuk. Bár én még csak tanuló voltam, nekem is azt mondták, hogy maradjak, mert szükség lehet az én segítségemre is. Este megjöttek a magyar tisztek, úgy tizenöt ember. Már mindenki várta őket, az asztalok elő voltak készítve, mindenhol virágok díszeltek, a zenekar magyar dallamokat

játszott. A tisztek leültek. Az egyik asztalnál az étterem legjobb pincére szolgált fel, egy alacsony zsidó. A tisztek sokat ittak, és éjjel kettő körül az egyikük, egy szép, középkorú ember, aki ennek a pincérnek az asztalánál ült, így szólt oda a pincérnek: „Gyere ide, te koszos kis zsidó!” Mindenki megállt, és elhallgatott, először találkoztunk hasonló esettel. Minket, pincéreket arra tanítottak, hogy semmi esetre se legyen botrány a teremben. Az illető pincér elsápadt, de kívülről nyugodt volt. Odament az asztalhoz, és azt mondta: „Elnézését kérem, tiszt úr, hazamegyek, megmosakszom, és holnap már nem leszek koszos.” A többi tiszt leintette a társát, és azt mondták, hogy egyszerűen csak részeg, és nem érdemes rá odafigyelni. Az esetet eltussolták, de nagyon rossz volt az utóíze. Később gyakran jöttek hozzánk az étterembe tisztek és csendőrök.

A magyarok bevonulása utáni első évben nem történt többet hasonló eset, de amikor magyar tisztek tartózkodtak az étteremben, a személyzet mindig feszült volt. A magyar fennhatóság első évében nem volt zsidóüldözés. Be tudtam fejezni a kereskedelmi iskolát, és még megkaphattam a bizonyítványt is. De egy év múlva már hatályba léptek a zsidóellenes törvények [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. A zsidóknak tilos volt boltokat, üzemekeket, műhelyeket, éttermeket birtokolniuk. Mindenféle kártérítés nélkül át kellett adniuk a tulajdonukat egy nem zsidónak, máskülönben az állam vette el, persze szintén kártérítés nélkül [Az 1939. március 15-i katonai bevonulás eredményeként Kárpátalja egész területe ismét magyar fennhatóság és közvetlen belügyminisztériumi irányítás alá került, Kárpátaljai Kormánybiztosság elnevezéssel. Kormányzói biztosává 1940 szeptemberében a kormányzó Kozma Miklóst nevezte ki. Kárpátaljára is vonatkoztak természetesen a magyarországi zsidótörvények. Az 1939:IV. tc. („[A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról](#)”) 12. §-a értelmében az ún. hasznot hajtó jogosítványok (kimérés, nagykereskedés, ügynökség, trafik, gyógyszerár, stb.) kiadását zsidók részére megtiltották (ez azonban felmenő rendszert jelentett, nem azonnali elkobzást. A törvény a jogosítvány fajtájától függően 2-5 évben szabta meg a megvonás határidejét). A törvény 6%-ban maximálta az egyes településeken zsidóknak kiadható összes iparengedély számát. „1941. augusztus 31. Kárpátalján eddig a 3830 »zsidó iparúzó helyből« 2475-öt vettek át keresztény kereskedők és iparosok” /www.foruminst.sk/index.php?&Mld=&/). Tulajdon kártérítés nélküli elkobzásáról nem volt szó, inkább állandó igazoltatások, illetve a körösmezei kitelepítések érintették őket 1944 előtt. – A szerk.]. Az idősebb Szilágyi, a Bercsényi étterem tulajdonosa az 1930-as évek elején halt meg. Az étterem az utódaira szállt, a két fiára és a lányára. 1939-ben, amikor hatályba lépett a törvény arról, hogy a zsidók hasznot hozó tulajdonnal nem rendelkezhetnek, a Szilágyi családot arra kötelezték, hogy az éttermet egy Kucsek nevű, Magyarországról jött embernek adja át. Ezt nagyon egyszerűen csinálták: kijöttek a fináncok, és azt mondták Szilágyiéknak, hogy adják át az étterem és a raktár kulcsait [Az 1938 után „visszatért” területeken a végrehajtás üteme általában gyorsabb, módja szigorúbb volt, hiszen gyakran hiányoztak a „keresztény” adminisztráció és zsidó elit közötti érdekkapcsolatok, összefonódások (a sok „ejtőernyős” miatt). Tehát: az étterem bérleti jogát elvehették Szilágyiéktól, tulajdonát aligha. Magyarországról jött új bérlő, és a pénzügyigazgatóság mint végrehajtó neki adta át az étterem bérleti jogát. Amennyiben magántulajdon volt, akkor viszont ki kellett fizetniük a tulajdonost. – A szerk.]. Az étteremnek óriási raktárai és nagy borospincéi voltak. És mindezt egy pillanat alatt oda kellett adni, megállapodás nélkül, kártérítés nélkül, csak odaadni a kulcsokat, és elmenni. Másnap, amikor reggel megérkeztünk a munkahelyünkre, kijött hozzánk Kucsek, és azt mondta, hogy mindent, amire szükség van, mostantól tőle fogunk kapni. Ilyen egyszerűen csinálták ezt. Ez után Kucsek bejelentette, hogy az étteremben dolgozó zsidó pincérek közül csak egy maradhat. Úgy

döntöttek, hogy engem tartanak meg mint a legfiatalabbat és legtapasztalatlanabbat. Nekem nehezebb lett volna munkát találnom, mint egy gyakorlott pincérnek. De én azt kértem, hogy ne engem tartsanak ott, hanem egy olyan pincért, akinek három gyereke volt. Én a Korona étterembe mentem át dolgozni, amit ma Verhovinának hívnak. Ott csak egy zsidó dolgozott, és föl tudtak venni még egyet. Jól fogadtak. A nagyteremben kezdtem el dolgozni. Gyakran járt oda ebédelni az egyik új hivatalnok, akit a magyarok idején neveztek ki, egy fasiszta. Ha ahhoz az asztalhoz ült le, ahol én szolgáltam föl, mindig elküldött, és követelte, hogy ne zsidó szolgálja ki. A Koronában volt egy ötven-hatvan fős különterem a zsidóknak. Korábban rendezvényterem volt, de amikor elkezdődött a zsidóüldözés, egy zsidók számára fenntartott terem csináltak belőle, hogy ne adódjon konfliktus. A zsidó Boruh Lejb volt ott a pincér, és amikor sok vendég volt, nem győzte mindet kiszolgálni. Persze voltak is panaszok a rossz kiszolgálásra. Engem mindig nagyon megviselt, amikor fölbukkant az a bizonyos hivatalnok, és megkértem a főpincért, hogy osszon be a zsidók számára fenntartott terembe, Boruh mellé. Ez a terem negyed-ötöd akkora volt, mint a nagyterem, de tízszer akkora forgalmat hozott. A zsidók érezték, hogy semmi jó nem vár rájuk, és számolatlanul költötték a pénzt. A zsidó terem mindig tele volt, sok drága ételt és italt rendeltek, és több borralalót is adtak. Végül is itt volt a legkifizetődőbb fölszolgálni.

Se az öcsém, se a húgom nem tudott már tovább tanulni az általános iskola befejezése után. A magyarok bevonulása után [lásd: Kárpátalja elfoglalása], 1939-től felső- és középfokú szakképzést adó intézményekbe már nem vettek föl zsidókat. A húgom, miután befejezte az iskolát, tanonc lett egy fodrászműhelyben. Egy év után már önállóan dolgozott. Az öcsém egy szabóhoz szegődött egy nőruha-szalomba. Herczog, a szalon tulajdonosa zsidó volt, a felesége pedig keresztény. Herczog névleg átadta a szalont a feleségének, de ugyanúgy vezette tovább, mint azelőtt [lásd: stróman]. István ügyes tanulónak bizonyult, és hamarosan már saját kuncsaftjai voltak. Mindhárman jól kerestünk. Hogy mennyit keresett a húgom és az öcsém, azt nem tudom. Hazavittük a pénzt, és beleraktuk az anyám toalettasztalkáján levő dobozba. Magunknál csak egy kis költőpénzt tartottunk, a többivel anyánk gazdálkodott. Minket nem érdekelt, mire költi. A lényeg az volt, hogy otthon mindig finomat lehetett enni, mindenki jól volt öltözve, és szükség esetén otthon mindig volt elkölthető pénz. Soha nem fordult elő, hogy kölcsön kellett volna kérnünk, hogy megvehessünk valamit. Anyám szigorúan kóser háztartást vezetett, és vigyázott rá, hogy ne vigyünk haza nem kóser élelmiszert. De házon kívül se én, se a húgom, se az öcsém nem tartottuk a kóseriséget. Egészen közel dolgoztunk egymáshoz. Ebédszünetben átszaladtam a csarnokba, ahol egy kis boltban szeletelt disznósonkát és finom házikolbászt vettem magamnak és a testvéreimnek, és bevittem nekik a munkahelyükre. Anyánk aligha hagyott volna jóvá ilyesmit, de mi hallgatólagosan megállapodtunk abban, hogy otthon nem beszélünk erről.

A magyarok bevonulása utáni első évben még nem bántották a hívőket, és az sem fordult elő, hogy megtámadtak volna egy zsinagógát. De 1940-től a zsidók már féltek zsinagógába járni. A zsinagóga előtt fiatal suhancok gyülekeztek botokkal, és megverték a zsinagógából kijövőket. Hála istennek, bomba akkoriban nem volt, de a botokkal is véresre verhették az embert. A zsidó fiatalok összefogtak, és az istentisztelet kezdete előtt a zsinagóga elé álltak, szintén botokkal, husángokkal fölfegyverkezve, és nem engedték oda a kötözködőket. Előfordultak olyan esetek is, amikor az utcán megtámadtak egy-egy tipikusan zsidó kinézetű járókelőt. Leginkább akkor dühödtek föl, ha egy zsidót egy keresztény lánnyal láttak. De én továbbra is találkoztam Máriával. Külsőleg nem látszom zsidónak, inkább szláv típusú vagyok, és nem is történt velünk semmilyen incidens.

A húgom szintén egy nem zsidóval találkozgatott. A barátja, Baksa István szlovák volt, Ungváron élt, és vámos volt Szobráncon, egy szlovák faluban. Baksa nagyon jó ember volt, és tetszett a szüleimnek. Nem csak az apám, de még a jóval vallásosabb anyám is úgy gondolta, hogyha a húgomnak jó lesz vele, az sokkal fontosabb annál, mint hogy nem zsidó.

Ez így ment 1942-ig, amíg be nem hívtak munkaszolgálatosnak. Zsidókat a hadseregbe nem vittek, csak munkaszolgálatra. Az 1922-es születésű férfiakat összegyűjtötték, vagonokba rakták, és elvitték az osztrák határhoz. Ott csapatokra osztottak minket, minden csapatba húsz ember került. Az én csapatomban tíz ember volt Kárpátaljáról, tíz pedig Magyarországról, Budapestről. Kőszegre vittek minket, kaszárnyákban szállásoltak el negyvenágyas körletekben, ahol se ágy, se príccs nem volt, csak némi szalma a puszta földön. Már október volt. Minden teremben volt egy kis vaskályha, de nem engedték befűteni, bár nagyon hideg volt. A szalmát már másnap kidobtuk, mert tele volt bolhával, és a földes talajon aludtunk, a saját kabátunkat terítettük magunk alá. Semmiféle munkaruhát nem osztottak ki, a saját otthoni ruhánkban voltunk. A reggeli után dolgozni mentünk, nekünk erdőt kellett tisztogatnunk. Kivágtuk a kiszáradt fákat, elhordtuk az ágakat és a kidőlt törzseket, utat vágtunk. Napközben volt egy ebédszünet, az ebédet a táborból hozták. Estig dolgoztunk, vacsorára visszajöttünk a kaszárnyába. Ezt a tábort magyarok irányították. Elég jól elláttak minket, az étel mindenkinek elegendő volt. Reggel egy bögre kávét kaptunk, és mindenkinek kiosztottak egy egész fekete kenyeret arra a napra. Ebédre sűrű húslevest hoztak, második fogásként meg pörköltet, húst rizzsel vagy babbal. Este egy darab kolbászt és teát adtak. Senki sem maradt éhes.

Kőszegen egy hónapot töltöttünk. Novemberben megint vagonba raktak minket, és a kárpátaljai Uzsokra szállítottak. Két napig mentünk, keresztülutaztunk egész Magyarországon. Magyarországon a zsidókat nem bántották, szabadnak érezték magukat, a meglevő zsidótörvények ellenére [lásd: zsidótörvények Magyarországon]. Nem tudom, hogyan tudták meg a magyar zsidók, hogy a szerelvényünkben munkaszolgálatosok vannak, de minden állomásnál jöttek, hoztak nekünk ételt, adtak kalácsot, konzerveket, főtt csirkét. Nem mi kértük, maguktól hozták, és örömmel adták oda. Átutaztunk Ungváron is. A családom valahogyan megtudta, hogy Ungváron keresztül visznek minket. Mindannyian kijöttek a pályaudvarra, de én csak a húgomat láttam. Neki sikerült odaférfköznie egészen a vagonhoz, és átadni nekem egy étellel teli kosarat. Anyám, apám és az öcsém csak távolról láttak engem.

Uzsokra vittek, és helyi ukránok [azaz: *rutének*] házában szállásoltak el. Abban a házban, ahová én kerültem, tizenegyen voltunk. A házban két szoba volt. Az egyik szobában volt egy nagy kemence paddal, ahol állandóan egy öregember feküdt, a házigazda apja. Ugyanebben a szobában aludt a házigazda a feleségével és a négy gyerekével: két tíz-tizenkét éves forma kislánnyal és két egészen kicsi gyerekkel. Mi tizenegyen, munkaszolgálatosok a másik szobában aludtunk, ami olyan tíz-tizenkét négyzetméteres lehetett. A földes padlón aludtunk, ami háziszőtt szőnyegekkel volt beborítva. Minden nap kijártunk bunkereket építeni az erdőben. Körülbelül nyolcszáz métert kellett fölfelé menni a hegyoldalban. Lent voltak a fölfűrészelt deszkák, az emberek párosával a vállukra vettek egy-egy nyolcméteres deszkát, és így mentek föl a hegyre. Ezekkel a deszkákkal fedték be a bunker oldalát. Először egy tizenhét méter hosszú, hat méter széles, négy méter mély szögletes gödröt kellett kiásni a sziklás talajban. Ez nagyon nehéz munka volt. A talajban egymást váltogatta a föld és a sziklás réteg, a sziklás réteggel nem bírt az ásó, csákánnyal és fészítővassal kellett kiszedni. Minden területen hat-hét ember dolgozott, és két magyar ór. Az örök négyóránként

váltották egymást, mentek melegedni. Az egyikük, egy Szegedi nevű ember, nagyon durva volt, mindig kiabált velünk, még vert is, ha nem tudtuk elvégezni a napi normát. Nagyon hideg volt, a hegyekben már vastag hóréteg borította a földet. Miután kiástuk a gödröt, megcsináltuk a falat és a padlót azokból a deszkákból, amiket reggelente magunkkal hoztunk. Utána ugyancsak deszkából megcsináltuk a tetőt, a földdel egy szinten, és befedtük kátránypapírral, bent pedig priccseket készítettünk négy fő részére. Miután megépítettünk egy pár fedezéket, elküldtek fát vágni. Néhány brigádot az irtás helyétől nem messze, faházakban helyeztek el. Minden házban volt egy kerek vaskályha. Este, amikor hazafelé mentünk, vittünk magunkkal egy kivágott fát, a ház mellett szétfűrészeltük, és valamelyikünknek egész éjszaka a kályha mellett kellett ülnie és táplálni a tüzet, hogy ki ne aludjon. Mert ha a tűz kialudt, már fél óra múlva fagyott a házban.

A rokonokkal nem levelezhattunk. Nem tudtuk, mi van velük, élnek-e. A helyiektől megtudtuk, hogy már 1943-tól Kárpátalja minden zsidójának sárga csillagot kell viselnie a ruháján [*Kárpátalján is 1944. március–áprilisban vezették be a sárga csillagot. – A szerk.*]. A munkaszolgálatosok csillagot nem viseltek, de 1944 februárjában arra köteleztek minket, hogy sárga karszalagot hordjunk [*A sárga karszalagot voltaképpen már egy évvel korábban előírták: 1943. március 17-én a HM helyben hagyta azt a vezérkari kezdeményezést, hogy a tábori alakulatokba beosztott zsidók polgári ruhát viseljenek, sárga karszalagot és rozetta nélküli katonasapkát. – A szerk.*]. Voltak köztünk neológok is és mélyebben hívő emberek is. De egyikünknek sem volt lehetősége követni a zsidó tradíciókat, megünnepelni a zsidó ünnepeket. A magyar őrök még azt is megtiltották, hogy egymás között jiddisül beszéljünk. Nekem ez nem jelentett különösebb problémát, hiszen mi otthon is magyarul beszéltünk. Sok zsidó viszont, különösen a falusiak, otthon jiddisül beszéltek.

Harcok Uzsok körzetében nem voltak. A front továbbvonult. Később aztán, amikor Uzsokon keresztül magyar csapatok vonultak át, 1944 februárjában elvittek minket onnan, és átvezényeltek Szobráncra, Ungvártól huszonkét kilométerre. Mi szerencsések voltunk: amíg a hegyekben voltunk, és fát vágtunk az erdőben, néhány munkaszolgálatos brigádot a frontra küldtek, Ukrajnába, ahol lövészárkot kellett ásniuk, harcállásokat készíteniük a magyar és a német hadseregnek. A hadszíntereken dolgoztak, és közülük szinte senki sem tért vissza. A mi csapatunkat tehát Szobráncra küldték, ahol a gyógyvízforrások mellé épített szanatóriumban dolgoztunk. A magyarok alkalmassá akarták tenni ezt a szanatóriumot arra, hogy a kórházat elhagyó sebesültek itt lábadozzanak. Csatornáztunk, árkot ástunk, csöveket fektettünk. Semmiféle gépünk nem volt, az árkokat lapátokkal kellett kiásni a fagyott földben. De a fedezéképítés után ez a munka már nem tűnt nehéznek. Szobráncon volt néhány kiürült ház, ahonnan kitelepítették a zsidókat. Ott helyeztek el minket. Én hetedmagammal egy nem túl nagy istállóban laktam, amit megtisztítottunk a trágyától és kosztól. Már elég meleg volt. Szalmán aludtunk. A padláson széna és szalma volt félretéve a teheneknek télire, így gyakran tudtunk szalmát cserélni, úgyhogy nem szenvedtünk bolháktól és tetvektől.

A menyasszonyom, Mária továbbra is az étteremben dolgozott szakácsként. Amikor átvezényeltek Szobráncra, tudtam neki és a családomnak leveleket küldeni egy szobránci szlovák paraszton keresztül. A szobránci munkatábor egyik vezetője, egy magyar ember gyakran ebédelt a Bercsényi étteremben. Mária megismerkedett vele, és rávette, hogy belépési engedélyt adjon neki a táborunkba. Szobránc tiltott zóna volt, lehetetlen volt csak úgy simán besétálni a táborba. Magyar csendőrök őrizték. Mária párszor eljött hozzám, ételt hozott és leveleket a családtagjaimtól. Tudtunk beszélgetni egymással, de sokszor csak ültünk némán, egymás kezét fogva. Számomra

ezek a ritka találkozások voltak a békebeli élet utolsó morzsái, erőt adtak nekem. A húgom vőlegénye, Baksa István is eljött hozzám. A vámon dolgozott, katonai egyenruhában volt. Bement a lágerparancsnokhoz, és azt mondta, hogy a sógora vagyok, és kérte, hogy ne bántsanak. István gyakran hozott üzenetet otthonról, beszámolt róla, mi történik odahaza. Úgy gondolta, hogy a háború nemsokára befejeződik, és Ellával azt tervezték, hogy utána rögvest össze fognak házasodni.

Volt egy aranymedálom a családom fényképével és egy gyűrűm. Félttem, hogy ellopják, vagy egyszerűen csak elveszik tőlem a magyarok. Egyszer egy magyar katona a táborunkból Ungvárra ment, én meg odaadtam neki a medált és a gyűrűt, hogy vigye el Máriának, az étterembe. Az egyik magyar tiszt meglátta, hogy valamit átadtam neki. Megállították a katonát, megmotozták, és faggatni kezdték, hogy ki küldte. Én előálltam, és mondtam, hogy ezek az én tárgyaim, de nem küldtem őt sehova, csak megkértem, hogy adja át őket a menyasszonyomnak. A tiszt faggatózni kezdett, hogy mennyit fizettem én ezért neki. Mondtam, hogy nem fizettem semmit. A tiszt nem hitt nekem, és megparancsolta, hogy a karomnál fogva lógassanak fel a fára az udvaron. Ez nagyon fájdalmas volt. Amikor megpróbáltam a fa után kapni a másik kezemmel, a csendőr, aki az udvaron volt, korbáccsal rám vágott. Egy idő után a fájdalom a karomból elmúlt, már nem éreztem a karomat. Az arra járó parasztok láttak engem. Páran ismerték Máriát, az egyikük befogta a lovait, elment Ungvárra, és elmondta Máriának, hogy mi történik. Mária vele együtt jött Szobráncra. Akkorra engem már levettek. Több mint két óráig lógtam, és már elvesztettem az eszméletemet. A bőr a karomon fölrepedt néhány helyen, és folyt a vérem. Amikor Mária megérkezett, az udvaron feküdtem, és vízzel locsoltak, hogy magamhoz térjek. Máriának rögtön megmondták, hogy élek. Amikor kinyitottam a szemem, először őt láttam meg. Az orvos bevarrta a sebeket, bekötözte a kezemet, és néhány napig nem küldtek dolgozni. A tiszt, aki megparancsolta, hogy kössenek ki, több mint egy hétig nem mert kimenni az utcára. Amint megjelent, a szlovák parasztok kövekkel kezdték dobálni. Ami velem történt, egyáltalán nem volt kivételes. Kegyetlenül büntettek, olyan is volt, hogy belehaltak az emberek.

1944 áprilisában megtudtuk a helyi parasztoktól, hogy az ungvári zsidókat először kivezényelték a téglagyárban levő gettóba, aztán Lengyelországba kezdték őket szállítani, koncentrációs táborokba. Megkértem Máriát, hogy tudja meg, mi lett a sorsa a családomnak, és elmondta, hogy az én családtagjaimat is elvitték koncentrációs táborba. De akkor még senki sem tudta, hogy ezek megsemmisítő táborok. Azt hittük, hogy munkatáborok.

Mi Uzsokon maradtunk, de más falvakba kezdték minket munkára vinni. Aztán Kassára vittek, ott betoncsöveket fektettünk árkokba, ahová aztán robbanóanyagot helyeztek. Ezután különféle munkákra rendeltek minket, általában lövészárkokat kellett ásunk. Lassan haladtunk Ausztria felé, és végül, 1944 augusztusában elértünk Ausztriába. Ott is lövészárkot ástunk. Magyar csendőrök őrizete mellett meneteltünk Ausztriában, és ott éjszakáztunk, ahol éppen ránk esteledett. 1944 októberében, az Alpok közelében a magyar csendőrök átadtak minket a németeknek. A Hitler-Jugendhez tartozó fiatalemberek őrizete alatt voltunk, egy SS-tiszt volt a parancsnokuk. Továbbmentünk az Alpokon keresztül. Az úton további munkaszolgálatos csapatok csatlakoztak hozzánk. Nem tudtuk, hova visznek minket, azt hittük, valami másik munkára. Eleinte nappal mentünk, éjszaka pedig a csupasz földön aludtunk. Nagyon sok ember halt meg útközben. Ha az őrszerevete, hogy valaki már teljesen kimerült, és nem tud továbbmenni, akkor helyben lelőtte. Az elején még megálltunk, hogy eltemessék a hullákat, aztán már azt sem, a tetemet csak lelőtték az

útról, hogy ne zavarja a haladást. Nagyon gyorsan tereltek minket, szinte futottunk. Az étellel, ami nálunk volt, gyorsan végeztünk, az úton pedig szinte semmit nem kaptunk. Naponta kétszer rövid időre megálltunk, jött egy autó, és hozott valami híg levest, és adtak egy kis kenyeret.

A srácok a Hitler-Jugendből unatkoztak, és igyekeztek valami szórakozást találni maguknak. Egyszer szürkületkor megálltunk egy falu melletti réten, és kezdtünk lefekvéshez készülödni. A mező egy hegy alatt volt. Az őrök fölmásztak kissé a hegyoldalra, és elkezdtek közénk lődözni. Mi semmi rosszat vagy tilosat nem csináltunk, ők egyszerűen csak versenyeztek, ki tud jobban célba lőni. Én lefeküdtem a földre, sokan ülve maradtak. Nagyon sok halott volt, több mint száz ember. Senki sem vitte el a holttesteket, ott feküdtek köztünk. Reggel pedig továbbmentünk. Mire kezdtünk lefelé ereszkedni az Alpokból, mindenki ki volt merülve. Sokan kidőltek az úton, nem bírtak tovább menni. Az őrök egyszerűen lelőtték őket. Már sötét volt, mi meg a holttesteken tapostunk, hiszen nem láttuk őket. Lent folyt egy folyó, a hullákat ebbe a folyóba dobálták. Csak reggeltájt értünk le, akkor megengedték, hogy pihenjünk. A világosban láttuk, hogy a folyóban holttestek sodródnak. Megláttam köztük azt az ismerős fiatalembert, aki az út nagy részén mellettem jött. Nagy, föltűnő gombok voltak a kabátján. Ezekről a gombokról ismertem föl.

A pihenő után továbbmentünk. Az SS-esek átadtak minket a német csendőröknek. Továbbhajtottak egy kisvárosba, nem tudtuk, hogy mi a hely neve. A főtéren megálltunk, ételt osztottak, egy vekni kenyeret tíz emberre és egy tál levest. A téren nagy leveses kondérok álltak. A csendőrök a levest a kondérokba nagy lábosokba merték, a lábosokkal végimentek a földön ülő emberek mellett, és öntöttek az edényükbe levest. Amikor továbbhaladtak, odamentem a kondérhoz, és a bögrémmel merítettem magamnak még levest. Ahogy indultam vissza a helyemre, szembejött velem egy német tiszt. Meglátta, hogy a bögrémben leves van, és a pisztolyaggal arcul ütött, a bal szemöldököm felett. Vérezni kezdtem, de a bögrét nem eresztettem el, és elfutottam. A tiszt nem próbált utolérni, és nem is lőtt rám. Visszatértem a helyemre, megosztottam a levesen a társaimmal. Néhány év múlva a bal szemem drasztikusan elkezdett romlani. Amikor elmentem az orvoshoz, azt mondta, hogy ez annak a pisztolyütésnek a következménye, mert akkor megsérült egy ideg. Így vakultam meg a bal szememre.

Általában reggeltől sötétedésig mentünk. Egyszer napközben amerikai repülőgépek repültek fölöttünk. Mindannyian lehasaltunk. A pilóták valószínűleg észrevették a német egyenruhákat, és tüzet nyitottak. Ezután csak éjszaka, sötétben vonultunk. Egy koncentrációs táborba vittek minket, Mauthausenbe. Nem voltunk ott sokáig, csak néhány napig. Akkor már az egyik oldalról a szovjet hadsereg, a másiktól az amerikai közeledett. Összegyűjtöttek minket, és ötszázas konvojban újra útnak indítottak a günskircheni koncentrációs táborba. Ez a koncentrációs tábor az erdőben volt. Hat vagy hét barakk volt ott, mindegyikben nyolcszáz ember fért volna el, de legalább ezeröttszáz embert tereltek be egy-egy barakkba. Most nehéz elképzelni, hogyan fértek el az emberek kettesével a priccseken, melyek még egy ember számára is szűkek voltak. Még a munkatáborban összebarátkoztam egy munkácsi sráccal és egy másikkal, aki budapesti volt. Mindhárman ugyanabban az évben születtünk. Egy barakkba kerültünk, és igyekeztünk együtt maradni. Naponta egyszer adtak valami lötytyöt, ami legtöbbször vízből és félig rothadt céklából állt. Néha került bele egy kis káposztadarab. Tíz embernek osztottak egy vekni kenyeret egy egész napra. Nem tudom, volt-e ebben a kenyérben liszt, de faforgács nagyon sok volt. Nagyon nehéz volt ezt a kenyeret tíz részre osztani, nem lehetett vágni, csak morzszálódott. A barakkokból kimenni csak a kijelölt időben volt szabad. Az udvaron nagy tartályok álltak ivóvízzel. Inni ebből a vízből veszélyes

volt, majdnem mindenki, aki ivott belőle, hastífuszt kapott [*Igen magas lázzal és erős fejfájással járó, baktériumok terjesztette fertőző betegség.* – A szerk.]. A latrinán tíz-tizenöt ember fért el, de egy-egy barakk összes lakóját egyszerre engedték ki a dolgát végezni. Előfordult, hogy valaki nem bírta kivárni a sorát, és összeesínálta magát. De félreállni vagy kimenni a kijelölt időn kívül tilos volt, a láger őrtornyokkal volt körülvéve, ahol fölfegyverzett katonák álltak. Ha látták, hogy a barakkból a kijelölt időn kívül kimegy egy rab, lelőtték. Ráadásul a láger területét kutyák őrizték, speciálisan arra képezték ki őket, hogy ne eresszék ki a rabokat a barakkokból. Öt-hat kutya rávetette magát az emberre, és mint a farkasok, leterítették a földre. Mi annyira gyengék voltunk, hogy nem is tudtunk volna ellenállni, de azt hiszem, hogy egy fizikailag erős ember sem tudott volna mit tenni ebben a helyzetben. Az ablakon keresztül láttuk, ahogy a kutyák darabokra tépték az embereket. Ez nagyon szörnyű volt. A holttesteket a láger mögött lévő mocsárba dobták. Aki a barakban halt meg, annak a holttestét az ablakon kihajították, majd bedobták a mocsárba. Elképzelni is nehéz, hány holttest lehetett ebben a mocsárban. Valószínűleg több, mint a víz.

Így éltünk néhány hónapon keresztül [*A günskircheni tábort 1945. március 12-én állították föl, és május 5-én szabadította föl az amerikai hadsereg. Lásd a szócikket.* – A szerk.]. Nem tudtuk, hányadika van, milyen hónap. Először megpróbáltam számolni a napokat, a priccs szélén jelöltem őket, de aztán belezavarodtam a számolásba. Az amerikai és szovjet légitámadások egyre gyakoribbak lettek. A barakkok nem az őrség kaszárnyái mellett álltak. A kaszárnyákat bombázták, de a barakkok körül nem esett le egyetlenegy bomba sem. A bombázás alatt az őrség az erdőben bújt el, de nekünk nem engedték még azt sem, hogy kimenjünk a barakkokból. És végre, elérkezett 1945. május kilencedike, amikor reggelre ébredve, nem hallottuk sem az örök hangját, sem a kutyák ugatását. A lágerben szokatlan csend volt. Néhány óra múlva pedig bejöttek az amerikai katonák. Mi kifutottunk a barakkokból, és odarohantunk, hogy átöleljük őket. Utólag rájöttem, hogy az amerikaiak számára ez a heves fogadtatás nagy megpróbáltatás volt, hiszen mi egész idő alatt, amíg a lágerben voltunk, nem mosakodtunk, nem váltottunk fehérneműt és ruhát. De erre akkor nem gondoltunk. Megmenekültünk. Az amerikaiaktól megtudtuk, hogy a háborúnak vége, a fasiszta Németország kapitulált.

Az amerikaiak látták, hogy mennyire le vagyunk gyengülve, és rögtön fölállítottak egy tábori konyhát. Volt náluk húskonzerv, és tésztát készítettek hússal. Nyilván nem akartak ők nekünk rosszat, csak nem tudták, hogy azoknak az embereknek a gyomra, akik hosszú ideig éheztek, már nem tud megemészteni egy ilyen nehéz, zsíros ételt. Én valamit azért tudtam erről, mert amikor a kereskedelmi iskolába jártam, tanultam a diétás étkezésről is. Úgyhogy rábeszéltem a barátaimat, hogy mi ne együnk húskonzervet, hanem morzsoljunk össze egy kis tálban kenyeret, amit az amerikaiak osztottak ki nekünk, és öntsük föl forró vízzel. És majd fokozatosan fogunk áttérni a normális ételekre. Másoknak is ezt tanácsoltam, de senki nem hallgatott rám. A húsos kondérok felől olyan csábító illat áradt, hogy én is alig bírtam visszafogni magam. De azért mi mégiscsak kenyeret ettünk, a húshoz és tésztához nem nyúltunk. Azok, akik húst ettek, már néhány óra múlva elkezdtek szenvedni a hasfájástól, és estére nagyon sokan meghaltak. Az élőkre is szörnyű volt ránézni: mozdulatlanul ültek kidülledt szemekkel, és már semmit sem láttak. Csak a nyöszörgésükből lehetett tudni, hogy még élnek.

Az amerikaiak listákat állítottak össze, mindenkit kikérdeztek, honnan jött, és hova szeretne menni a láger után. Én csehszlovák állampolgárként iratkoztam föl, és azt mondtam, hogy haza akarok menni Kárpátaljára. A listákat összeállító egyik amerikai, aki beszélt csehül, elmondta, hogy

Kárpátalja már sem Magyarországhoz, sem Csehszlovákiához nem tartozik, átadták a Szovjetuniónak. Azt tanácsolta, hogy válasszam Amerikát, mondta, hogy keresnek nekem munkát, segítenek a fölépülésben, hogy legyen hol laknom, anyagi támogatást is adnak. Nemet mondtam. Én nagyon szerettem volna hazamenni, és biztos voltam benne, hogy a családtagjaimat is felszabadították már a lágerekből, és hazatértek. És persze Ungváron várt rám Mária. A munkácsi barátom is úgy döntött, hogy hazamegy. Azt, hogy mi az a Szovjetunió, nagyon ködösen képzeltük el, de úgy gondoltuk, hogyha a szovjet hadsereg a fasiszták ellen küzdött, akkor ez egy jó ország, jól fogunk benne élni. Próbáltak lebeszélni, de a döntésünk végleges volt.

A lágerből nem mentünk el azonnal, néhány napig ott voltunk, amíg a listákat állították össze. Az amerikaiak fölállítottak nekünk egy konyhát. Jól tápláltak bennünket, mindig volt csirkehús, zöldségek, fehér kenyér, vaj, kávé tejjel. De az a mocsár, amiben a holttestek oszladoztak, minden bizonnyal fertőzésforrás volt. Sokan, többek között mi hárman is, kiütéses tífuszt kaptunk [*Kiütéses tífusz – igen magas, több napig tartó lázzal járó, ruhatetvek terjesztette járványos betegség. – A szerk.*]. A lázunk nagyon magas volt, nekem kihullott az összes hajam, és szinte semmit sem láttam. Aztán amikor még el sem múlt a kiütéses tífusz, hastífuszban betegedtem meg. A kisvárosban volt egy kórház, de mi féltünk odamenni. A kórházban német személyzet volt, a nővérek is és az orvosok is németek voltak. Azt beszélték, hogy a betegeknek mérget kevernek az ételébe, vagy gyógyszer formájában adják oda. Sokan meghaltak ebben a kórházban. Lehet, hogy csak a betegségtől és kimerültségtől haltak meg, de mi nem voltunk ebben biztosak. Mi jobban féltünk a kórháztól, mint a tífusztól. Az amerikaiaknak volt egészségügyi szolgálatuk, ott látták őket el, ha megbetegedtek. Odamentünk, és adtak nekünk gyógyszereket. A láger barakkjában feküdtünk. Sokan már elutaztak, és sok hely volt. Feküdhetett egy ember egy priccsen, és választhattunk alsó helyeket. Mi hárman körülbelül egy hónapig betegeskedtünk, aztán meggyógyultunk. Ez alatt az idő alatt egy amerikai szakács járt be hozzánk, aki direkt nekünk főzött húslevest, folyékony kásákat, és a barakkba hozta az ételt. Én egy kicsit meg tudtam értetni magamat angolul, ezt még a kereskedelmi iskolában tanultam. Mialatt az amerikaiakkal társalogtam, már elég folyékonyan beszéltem. Általában véve, az amerikaiak hozzáállása nagyon barátságos, együtt érző volt.

Amikor meggyógyultunk, átvittek minket egy másik kisvárosba. A nevére nem emlékszem. A reptéri szállodában helyeztek el minket. Onnan cseh tisztek autóval magukkal vittek minket egy helyre, ahonnan a cseheket Prágába vitték, minket pedig a Dunán gőzhajóval Merkbe vittek, ahol átadtak orosz tiszteknek. Ungvárig szóló úti papírokat kaptunk, és adtak élelmiszert az útra. Bécsen és Pozsonyon keresztül utaztunk. Úgy döntöttem, hogy Pozsonyban megszakítom az utat. Ott élt Regina nagynéném, apám húga, aki a házasságban a Militke nevet kapta. Reméltem, hogy tőle megtudok valamit a családomról. A nénikémet könnyen megtaláltam. Sem őt, sem a férjét nem vitték el koncentrációs táborba. Ugyanott laktak, mint azelőtt. A fiuk, Ottó éppen akkor jött vissza a hadseregből. A csehszlovák hadtestben [lásd: 1. csehszlovák önálló tábori zászlóalj] harcolt, katonaorvos volt. Amikor Regina és a férje Pozsonyba költözött, Ottó Brnóban maradt. A háború kitörése után a harmadéves és a végzős diákok a frontra mentek, ahol szanitécek lettek. Ottó a háború alatt végig a fronton volt. A nagynéném egy állami kórházban dolgozott, ő volt Pozsony egyik legjobb kardiológusa, és sok embert mentett meg a haláltól. Amikor kezdték a zsidókat táborokba vinni, és plakátokon fölshóllították őket, hogy gyülekezzenek a csomagjukkal a kijelölt helyeken, a főorvos és a kórház meggyőzte a nagynénémet és a férjét, hogy nem szabad

elmenni. Nem volt zsidós vezetéknévük, és nem látszottak zsidónak. A nénikém a háború alatt végig dolgozott. Nem otthon laktak, hanem a kórházban, a főorvos irodájában. Bár a városban sokan ismerték a nénikémet, senki sem adta föl. A nénikém és a családja nagyon megörült nekem. Számomra is nagy öröm volt ez a találkozás, ők voltak az elsők a családtagjaim közül, akikkel találkoztam a háború után.

Az én közeli hozzátartozóimról a nénikém semmit sem tudott. Este beugrott a nagynénémhez egy ismerőse, aki Prágából érkezett. Beszélgetni kezdtünk, én elmondtam, hogy koncentrációs táborból jövök, ő meg elmesélte, hogy a vonaton együtt utazott egy lánnyal, aki szintén koncentrációs táborból jött vissza, és mondta, hogy Pozsonyban meg akarja keresni a nagynénjét. Valamiért én rögtön azt gondoltam, hogy ez Ella lesz, a húgom. Tudtam persze, hogy nagyon sok lány tér vissza a lágerekből, és sokuknak élnek itt rokonaik, de az a gondolat, hogy ez az én húgom, nem hagyott nyugodni. Elmentem a pályaudvarra. És tényleg, a pályaudvaron megpillantottam a húgomat. Nehéz volt ráismerni – elgyötört volt, le volt fogyva, de azért csak megismertem. Egymás nyakába borultunk. Arról, hogy mi lett a szüleinkkel és az öcsénkkal, semmit sem tudott. Auschwitzba vitték őket, és ott rögtön szétválogatták. Ellát Bergen-Belsenbe vitték munkatáborba. Oda sok lányt küldtek Ungvárról. Ella együtt volt az egyik unokatestvérünkkel, aki anyám testvérenek, Klein Ilonának az nagyobbik lánya volt. Ella segített neki, amiben csak tudott, de a lánynak gyenge szervezete volt, és meghalt a lágerben. Hogy mi lett a többiekkel, azt Ella sem tudta. Ő is haza akart menni. Semmit sem tudott a vőlegényéről, Istvánról, de reménykedett benne, hogy még él. Én rábeszéltem a húgomat, hogy maradjon a nagynénénknél Pozsonyban, mondván, hogy majd én egyedül visszamegyek Ungvárra, fölkeresem a szüleinket, az öcsénket, Máriát és Baksa Istvánt, és visszajövök Pozsonyba. Ebben megállapodtunk. Elérkezett az elutazás napja, és Ella kikísért a pályaudvarra, és amikor már búcsúzkodtunk a vagonnál, Ella hirtelen azt mondta, hogy mégsem marad, velem együtt utazik. Akkor mi még nem tudtuk, hogy Pozsonyba már soha többé nem tudunk visszajönni. Így hát ketten érkeztünk haza. Az Ung hídja le volt rombolva, át kellett gázolnunk az egyik partról a másikra. A házunkban idegenek laktak. Ismerősöknél szálltunk meg, és elkezdtünk tudakozódni a családtagjaink felől. Néhány zsidó már visszatért a koncentrációs táborokból. Már otthon volt az unokatestvérem, Klein Vojcek, anyám testvérenek, Ilonának a fia. Auschwitzból őt valahova Jugoszláviába irányították munkatáborba, ahol ólmot bányásztak [*Jugoszlávia 1944-ben nem létezett. Valószínűleg a bori (szerbiai) rézbányákra gondolt az interjúalany, oda viszont forrásaink szerint Auschwitzból nem vittek senkit. – A szerk.*]. Vojcek nagyon betegen tért vissza, krónikus ólommérgezése volt, és ebbe 1950-ben végül belehalt. Tőle tudtuk meg, hogy a szüleinket és Ilonát a kisebbik lányával rögtön az után, hogy megérkeztek Auschwitzba, gázkamrába küldték. Ilona férje, Klein Ignác munkaszolgálatban halt meg. Egyedül az öcsénkről, Istvánról nem lehetett tudni semmit. Egyszer bejött hozzánk egy nő, aki nem messze lakott a régi házunktól. A háború alatt Lengyelországban dolgozott mint cseléd. Azt mondta, hogy látta az öcsénket Krakóban. Kérdezte tőle, hogy haza fog-e menni, és István azt válaszolta, hogy neki már nincs miért hazamennie, valószínűleg minden rokona meghalt. Aztán a húgom véletlenül beszélgetett egy másik nővel, aki valamilyen koncentrációs táborban volt, Lengyelországban. Ő azt mesélte a húgomnak, hogy mielőtt megérkeztek az oroszok Lengyelországba, látta az öcsémet a lágerben. Éppen egy kabátot varrt a barakkfelelősnek. A nő tudta, hogy Istvánnak hívják, és István mondta, hogy ungvári. Elkezdtünk kutatni az öcsém után a Vöröskereszten keresztül, de semmi hírt nem kaptunk felőle, aztán már magunk sem kerestük tovább. A szovjethatalom nagyon keményen bánt azokkal az emberekkel, akik a családtagjaik után kutattak külföldön. Én úgy gondolom, hogy

lágérben halt meg, máskülönben talált volna rá lehetőséget, hogy hírt adjon magáról.

Megkerült a húgom vőlegénye is, Baksa István. Amikor megérkeztünk, ő még nem volt Ungváron. Az anyja mondta Ellának, hogy István Budapesten van, és nemsokára visszatér. Nem sokkal a hazaérkezése után összeházasodtak. Ellának és Istvánnak két gyermeke született. A lányuk, Jekatyerina 1952-ben született, a fiuk, Andrej 1956-ban. Ella ugyanabba a fodrászatba tért vissza, ahol a háború előtt dolgozott. István a vámnál dolgozott. Az 1980-as évek végén, István halála után Ella a családjával Csehszlovákiába, Kassára utazott. Ella egész szovjetunióbeli élete alatt bánta, hogy úgy döntött, velem jön Kárpátaljára, mert aztán nem tudta elhagyni a Szovjetuniót. Továbbra is csehszlováknak érezte magát, bár szovjet iratokat kapott. Nehéz volt a fodrásznyugdijából megélnie. Úgy gondolta, hogy Csehszlovákiában magasabb az életszínvonal, mint a Szovjetunióban, és hogy neki és a gyerekeinek jobb lesz ott. Kassán halt meg 1996-ban, a gyerekei azóta is ott élnek. Tartjuk velük a kapcsolatot.

Természetesen rögtön Ungvárra érkezésem után találkoztam Máriával. A három év alatt mindvégig várt rám. 1945 júliusában házasodtunk össze. Zsidó esküvőnk persze nem volt. Az anyakönyvi hivatalnál bejegyeztettük a házasságot, estére pedig vendégeket hívtunk. Az esküvői vacsorát Mária szüleinél tartottuk. Mária szakács volt az egykori Bercsényi étteremben, amit Rutának hívták. Én ugyanott helyezkedtem el pincérként. Elmesélték, milyen szörnyen végezte a Bercsényi étterem volt tulajdonosa, az egyik Szilágyi testvér. Nagy föld alatti raktáraik voltak a városi park alatt, egy valóságos föld alatti labirintus. Szilágyi persze jól ismerte az összes be- és kijáratot. Amikor 1944-ben kezdték összegyűjteni Ungvár zsidóit, úgy döntött, hogy ott rejtőzik el. Valaki besúgta, és a csendőrök megtalálták. Szörnyen megverték, és félig holtan rakták a vagonba. Az egész család meghalt Auschwitzban.

Ungvárra érkezvén, a húgommal rögtön a saját házunkhoz mentünk. De bemenni nem tudtunk, mert ott már új lakók voltak, egy házaspár. Voltak irataink a házról, csak hogy el voltak rejtve a házban, bemenni pedig nem tudtunk. Én nem ismertem a szovjet törvényeket, nem tudtam, hogy nemcsak a lakást követelhetem vissza, hanem még a bútorokat és azokat a tárgyakat is, amelyek a tulajdonunkban voltak. Elmentem a végrehajtó bizottsághoz, ahol fölvilágosítottak, hogy a férfi partizán volt, úgyhogy nem fogják kiköltöztetni. Apám egyik ismerőse, aki még gyermekkoromból ismert, adott nekem egy szobát a házában. Oda vittem az esküvő után a feleségemet. Aztán mikor már a Rutában dolgoztam, egy pincér följajánlotta a lakását: ő megházasodott, és a feleségéhez költözött. Ez egy szoba-konyhás lakás volt. Nem volt semmi saját holmim – sem bútor, sem berendezés.

Mindent előlről kellett kezdeni, mindent újra be kellett szerezni. Ebben a lakásban születtek és cseperedtek a gyerekeink. Négyesben nagyon szűken voltunk. Arra, hogy lakást kapjunk, nagyon kicsi volt az esély – lakást a [tanácsi] végrehajtó bizottság általában azoknak adott, akik a Szovjetunióból települtek be. Én szerettem volna saját házat építeni, de ez sokba került, annyi pénzünk meg nekünk nem volt. Gyűjtögettük a pénzt a házra. Aztán ismerőseiktől véletlenül megtudtam, hogy egy öregasszony el akarja adni a háza felét. Megnéztem a lakást, és megtetszett. A tulajdonos viszonylag keveset kért érte, de kikötötte, hogy egy szobát hagyjunk meg neki, ahol ellakhat egészen a haláláig. Megegyeztünk a feltételekben. Volt ott még egy lakó, akinek az öregasszony egy szobát adott ki. Odaadtam neki azt a lakást, ahol mi laktunk, és mi végre megvettük ezt a házat. Ma is benne lakunk. Nincs messze a központtól, a Bercsényi utcában

áll. A mi részünkben két szoba és egy konyha volt, a harmadikban lakott a volt tulajdonos. Beköltöztünk, és elkezdtek rendbe szedni a házat. Fokozatosan újíttuk föl, először egy szobát, aztán a konyhát, aztán hozzáépítettünk még egy szobát. Kályhával fűtöttünk. Minden szobában volt egy-egy mintás cserépkályha. Az 1950-es évek végén, amikor Ungváron elkezdték bevezetni a gázt, gázfűtésre tértünk át. De a kályhák megmaradtak, olyan szépek voltak, hogy sajnáltuk volna lebontani őket. Néha befűtjük őket, úgy hangulatosabb a ház. A ház mellett nagy kert volt. Amikor körben elkezdődött az építkezés, a kertet egy kicsit megkurtították, de még így is ezer négyzetméter. Amikor a gyerekek kisebbek voltak, a kerttel főleg a feleségem foglalkozott. Most ez a fiunk kedvenc időtöltése. Ő növénynevelő biológus, és a kertünkben a legújabb fajtájú gyümölcsfák és bokrok vannak, és sok virág. Mi, Máriával már csak ritkán megyünk el otthonról, a kert lett a kedvenc tartózkodási helyünk. A dédunokánknak, Andrásnak is jó ott. Otthon a feleségem és én oroszul vagy szlovákul beszélünk egymással. A gyerekeim, unokáim, sőt még a dédunokám is mind jól beszélnek magyarul. Szeretem, ha a családban magyarul beszélünk. Amikor a gyermekkorom nyelvének hangjait hallom, fölidéződik bennem a gyerekkorom és a családom. Ez nagyon szomorú, de ugyanakkor kellemes is.

Külföldre utazni a szovjethatalom éveiben nem lehetett. Itt kellett élni, és hozzászokni az itteni élethez. Néhány hónapig a Ruta étteremben dolgoztam. A személyzeti osztályon [lásd: „személyzetis”] volt rólam egy kártyalap, ahol szerepelt az, hogy kereskedelmi iskolát végeztem. Behívtak a kerületi pártbizottságra, és följánlották, hogy legyek a kádereképző igazgatója. Ez az étkezde a vezetők számára volt fenntartva: a megyei és a városi pártbizottság dolgozói, gyárigazgatók, összesen mintegy kétszáz magas pozícióban lévő vezető számára. Külön engedély kellett a belépéshez, örök álltak a bejáratnál, és nem engedtek be külső vendégeket. Ezekre az étkezdekre külön keret volt, és a drága ingyencsések itt nagyon olcsók voltak. A Szovjetunióban sok ilyen étkezde volt. A feleségem átment oda szakácsnak, én pedig igazgató lettem. Mária volt a főszakács, és volt két beosztottja. Annak ellenére, hogy Ukrajnában éhínség volt, az étkezde nem szenvedett hiányt semmiben. A piacon egy vekni kenyér ötszáz rubelba került, ami több mint a fele volt a havi fizetésemnek, én pedig az étterem számára minden nap kétkilós fehér kenyeret, amerikai hús- és halkonzerveket, Görögországból hozott füstölt birkát, francia vajat, sajtokat és hasonló dolgokat vettem át, amiket az átlagemberek életükben nem láttak. Mindig sok élelmiszer maradt, főleg kenyér. A személyzetnek megengedték, hogy elvigye – a vendégeink közül senki sem evett volna tegnapi kenyeret.

Amikor az étkezde igazgatója voltam, azt tanácsolták, hogy lépjek be a pártba. Azokban az években ennek nagy jelentősége volt, főleg azoknál, akik vezető beosztásban voltak. Beadtam a felvételi kérelmemet a kerületi pártbizottságon, és elmondtam a taggyűlésen az életrajzomat. A papírokat elfogadták. Amikor letelt a tagjelölti státusz, és megérdeklődtem a kerületi bizottságban, hogy mikor fognak fölvenni, azt mondták, hogy a kerületi bizottság titkárának valami nem tetszett az életrajzomban, és ellenzi a pártba való belépésemet. Erre én nem kezdtem bizonyítgatni semmit. Egy bizonyos idő után behívtak a vezetőséghez, és azt mondták, hogy nagyon jól dolgozom, és remekül irányítom az étkezdei munkát, de a helyemre egy új igazgatót küldtek, akinek felsőfokú végzettsége van és párttag. Itt megmutatkozott a pártonkívüliségem. Persze lehet, hogy a nemzetiségem is közrejátszott, de erről fennhangon semmit sem mondtak, de azt, hogy az új igazgató párttag, megmondták. Följánlották, hogy maradjak az étteremben ügyintézőként, de én nemet mondtam. Abban az időben sok új kávéházat nyitottak. Ki tudtunk

venni mi is egy helyiséget, berendeztük, és a feleségemmel úgy döntöttünk, hogy együtt fogunk dolgozni. Ő volt a konyhán, én a büfében. A választék hideg előételekből, különféle süteményekből és kávéból állt. Mária mindent kora reggel, még a nyitás előtt készített el, aztán már csak kávé fűzött. Én vettem föl a rendeléseket, és nálam fizettek a vendégek, kora reggel pedig segítettem Máriának a bevásárlásban. Voltak törzsvendégeink. Sokan rendszeresen rendeltek tőlünk süteményt elvitelre, az ünnepi asztalra vagy egyszerűen csak hétvégére. Azt mondták, hogy ilyen finom süteményeket, mint amilyeneket a feleségem készít, nem tud akárki sütni.

Volt néhány barátunk, akikkel még a háború előtt barátkoztunk össze. Lettek újak is. A legtöbb zsidó volt, de voltak magyarok is, szlovákok is. Volt kerékpárunk, hétvégenként a barátainkkal az erdőbe vagy a folyóhoz tekertünk. Télen a hegyekbe utaztunk síelni. Szerettünk moziba, színházba járni.

Az első gyerekünk, Judit lányunk 1950-ben született, amikor a feleségemmel a káderétkezdében dolgoztunk. Mária nem hagyta ott a munkáját a terhessége utolsó napjáig, egyenesen a tűzhely mellől vitték a szülőszobába. A második gyerekünk, István fiam, akit az öcsém tiszteletére neveztünk el így, 1953-ban született, amikor Máriával már a kávéházban dolgoztunk. Én följajlottam Máriának, hogy legyen otthon a terhessége utolsó hónapjaiban, talállok majd én helyette szakácsot. De Mária senkire sem tudta rábízni a kedvenc foglalatosságát. Úgyhogy a mentőket megint a munkahelyére, a kávéházba kellett hívni.

Nem sokkal a fiam születése után a Verhovina étterembe hívtak dolgozni, ma is ez a legnagyobb és legnevesebb étterem Ungváron. Először pincér voltam, aztán ügyintéző. De az ügyintézői munkakör nem tetszett, és átmentem büfésnek, manapság bárpultosnak hívnák. A Verhovinában dolgozott még néhány ember, akik már a háború előtt is ott voltak, amikor az étterem neve Korona volt. A munkahelyen tisztelettel viseltettek irántam. Ott dolgoztam a nyugdíjba vonulásomig, 1990-ig. Annak ellenére, hogy nem voltam párttag, 1955-től a nyugdíjaztatásomig a több mint kétszáz embert foglalkoztató Verhovina étterem és szálloda szakszervezeti elnöke voltam.

Sokan, akik a Szovjetunióból települtek át Kárpátaljára, mondogatták, hogy egy másik, teljesen ismeretlen, számukra szokatlan életformájú országba kerültek. Külföldiek voltunk nekik, emberek egy másik világból. Meglepték őket az üzleteink, ahol – legalábbis az első időkben – volt áru, ahol az eladók udvariasak és tisztességesek voltak, meglepte őket a szokásos gorombaság hiánya a szolgáltatási szférában. Hiszen Kárpátalja lakói a magyarok és a csehek alatt egy európai országban éltek, minden európai volt. Hamisan mérni és túlszámlázni a boltokban csak tíz-tizenöt évvel a szovjethatalom beköszönte után kezdtek, amikor Kárpátalja tősgyökeres lakosságának többsége elment, és helyükre a Szovjetunióból jöttek emberek. Mielőtt a Szovjetunióhoz csatolták volna a területet, a vallás természetes és elválaszthatatlan része volt minden ember életének, az emberek Isten törvényei szerint éltek. A Szovjetunióban a vallásosság pedig majdhogynem bűncselekmény volt.

Itt az élet teljesen más volt, mint a Szovjetunióban. Ott az emberek barakkokban, társbérletben éltek [*Kommuna volt ennek a sajátos szovjet társbérletnek a neve. – A szerk.*], a saját lakás elérhetetlen álmom volt számukra. De nálunk szinte mindenki, aki dolgozott, építhetett magának egy házat a saját ízlése és lehetőségei szerint. A társbérletről nálunk még csak nem is hallottak a Szovjetunióhoz csatlakozás előtt. Gyermekkorunktól arra neveltek minket, hogy segítsük a körülöttünk lévőket, gondoskodjunk azokról, akiknek rosszabb, mint nekünk. Nekik meg azt verték a fejükbe,

hogy a jótékonyág megalázó annak, aki kapja. Néha, amikor felbosszantott a betelepülők viselkedése vagy beszéde, így nyugtattam magam: ugyan mi jót láttak ők az életükben? Ők teljesen mások, más körülmények között nőttek fel, és más értékeket követtek. Más élet, más kultúra, más alapelvek... Az, ami a Szovjetunióban történt, ami a szovjet embereket izgatta, számomra közömbös volt. Nem tartozott rám, számomra nem volt érdekes. Emlékszem, hogy megviselte a betelepülőket Sztálin halála 1953-ban. Furcsa volt látni, hogy az utcán felnőtt férfiak sírnak, nem szégyellve a könnyeiket, amikor bejelentették a rádióban Sztálin halálát. És minden máshoz is ugyanilyen közömbösen álltam hozzá. Nem az én dolgom volt, nem az én életem. Csak két esemény izgatott föl, kavarta föl a nyugalmamat: a szovjet csapatok bevonulása Magyarországra 1956-ban és Csehszlovákiába 1967-ben [lásd: prágai tavasz, 1968]. Izgatott, kétségbeesett, dühös lettem. Valószínűleg akkor veszítettem el az utolsó illúzióimat a Szovjetunióval kapcsolatban. Szerintem ugyanis valódi agresszió történt, ugyanolyan, mint Hitler támadása. Hiszen minden országnak joga van megválasztania a saját útját.

Ugyanilyen közömbösen viszonyultam a szovjet ünnepekhez is. A munkahelyen meg kellett ünnepelni őket. Május elsején és november hetedikén reggel a feleségem és én felvonultunk a Verhovina étterem dolgozóival [*November 7. – A Nagy Októberi Szocialista Forradalom évfordulója, melyet minden évben nagy pompával, katonai díszszemlével ünnepeltek Moszkvában. Kisebb-nagyobb felvonulást, díszszemlét minden településen tartottak. A legnagyobb állami ünnepnek számított a Szovjetunióban. 2004-ben eltörölték. – A szerk.*]. A felvonulás után bankett volt az étteremben a dolgozók számára. A feleségemmel részt vettünk minden előírt rendezvényen. De otthon a szovjet ünnepeket nem tartottuk meg. Ezeket azok ünnepelték meg, akik a Szovjetunióban születtek és nőttek föl, számunkra ezek csak egyszerű szabadnapok voltak, amiket a gyerekekkel és a barátokkal lehetett eltölteni. Csak a győzelem napja, május kilencedike volt számomra ünnep [*1945. május 9-én 0 óra 50 perckor Berlin keleti negyedében, Karlshorstban véget ért az az ülés, ahol a győztes hatalmak elfogadták a német fegyveres erők feltétel nélküli megadását, és aláírták az erről szóló okmányt. Ezzel Európában véget ért a második világháború. A Szovjetunióban ez a nap lett a Győzelem Napja, amit évente a moszkvai Vörös téren, a legfőbb párt- és állami vezetők előtt vezényelt díszszemlével ünnepeltek meg. – A szerk.*]. Ezen a napon szabadítottak föl minket a koncentrációs táborból az amerikai katonák, és ezen a napon fejeződött be az a szörnyűséges háború, ami oly sok hozzám közel álló és drága ember életét követelte. Ezen a napon reggel a munkatársainkkal együtt elmentünk az ünnepségre, este pedig a feleségem ünnepi vacsorát főzött, és megemlékeztünk azokról, akik kedvesek nekünk, és nem éltek túl a háborút.

Miután Kárpátalja szovjet lett, már nem követtem a zsidó hagyományokat, a zsidó vallást. A szovjethatalom nem tolerálta a hívő embereket, tartozzanak bármelyik felekezethez is. Persze akkor is voltak emberek, akik zsinagógába jártak, már amíg egyáltalán működött, és megtartották a zsidó ünnepeket. Ők azonban öregemberek voltak, akiknek már nem volt mitől tartaniuk. De azok, akik dolgoztak, nem engedhették meg maguknak a templomba járást. Az embert elbocsáthatták a munkahelyéről, vagy alacsonyabb beosztásba kerülhetett, még akkor is, ha nem volt párttag. A gyerekeim is úgy nőttek föl, mint minden szovjet gyerek, nem hívőként. Szovjet általános iskolába jártak, voltak kisdobosok, úttörők, komszomoltagok. Tudtam persze, hogy Kárpátalján a szovjet hatalomátvétel után megjelent az antiszemitizmus. Magam nem éreztem, én külsőleg nem hasonlítok egy zsidóra, de másoktól tudtam a zsidókkal szemben tanúsított

előítéletes hozzáállásról. Ezért a gyerekeinket az anyjuk után szlováknak írtuk föl [A *Szovjetunióban rendszeresített személyi igazolványban szerepelt az illető nemzetisége.* – A szerk.]. Ily módon meg akartuk őket óvni a hétköznapi és a hivatalos antiszemitizmustól, meg akartuk könnyíteni a későbbi életüket.

Az egyetlen zsidó hagyomány, amit követhettem, az a jótekonyság volt. A zsidóknál ez mindig az élet fontos része volt, és a szüleim gyerekkoromtól fogva jótekonyságra neveltek [lásd: a jótekonyság kötelezettsége]. A zsidók mindig segítettek azokon, akiknek rosszabb volt, mint nekik. Én ismertem három öreg zsidót, akik a családjukat még a háború előtt ismerték. Munkaszolgálatról tértek vissza, a családjuk koncentrációs táborban haltak meg. Ez a három öregember minden pénteken eljött a munkahelyemre, és én pénzt adtam nekik. A feleségemmel mindig kisegítettük őket élelmiszerrel. Ez így ment egészen a halálukig.

Nekem nem kellett elszenvednem antiszemita megnyilvánulásokat. A hétköznapi életben az kímélt meg az ilyesmitől, hogy külsőleg nem hasonlítok egy zsidóra, a munkahelyemen pedig megbecsültek, mert mindig rend volt körülöttem, sohasem kaptak mulasztáson, és részegnek sem láttak. Bár egyfolytában alkoholos italokkal volt dolgom, a munkahelyemen egy kortyot sem engedtem meg magamnak. Én a csehek ideje alatt tanultam dolgozni, amikor csak egyszer csibészkedhettél, aztán többet már senki nem alkalmazott. Nekem az ilyesmi elfogadhatatlan volt, és becsültek is ezért. Ezenkívül, a kereskedelmi iskolában bankettek szervezésére is oktattak minket, és az étteremben csak én voltam képes egy bankett megszervezésére. Ha volt valami nagy rendezvény, mindig én szerveztem meg, még akkor is, ha másik étteremben volt. Ezért aztán a legnehezebb időkben a vezetőségnek könnyebb volt szemet hunynia afölött, hogy zsidó vagyok. Ha elbocsátanak, azt megínylette volna az ügy.

Nem volt semmilyen kellemetlenségem abból, hogy a fasiszta Magyarország állampolgára voltam még mielőtt Kárpátalját a Szovjetunióhoz csatolták volna. Igazság szerint nekem cseh igazolványom volt. A magyarok túl rövid ideig voltak nálunk, és nem volt idejük magyarra cserélni az igazolványokat. Tudom, hogy a magyarokkal kapcsolatban gyakran elhangzott a fasiszta kifejezés, de rám vonatkozóan ilyesmit nem hallottam [*Lényegében ezzel az indokkal hurcoltak el több tízezer embert Kárpátaljáról 1944/45 folyamán. Lásd: Kárpátaljai férfiak málenkij robotja.* – A szerk.].

A feleségem nem akarta otthagyni a munkáját azért, hogy otthon legyen a gyerekekkel. Nagyon jó szakács volt, és félt, hogy elvész a minősítése. Amíg a gyerekek kicsik voltak, dadájuk volt, később meg már önállóak lettek, és tudtak magukról gondoskodni. Természetesen én nem tudtam annyi időt tölteni a gyerekekkel, mint amennyit szerettem volna. Hétvégén az étterem nyitva volt. De amikor volt szabad időm, azt igyekeztem a családommal tölteni. Szerettünk sétálni Ungváron, elmentünk a parkba, Ungvár környékére utaztunk az erdőbe, a hegyekbe. A nyári szabadságot is mindig a családdal töltöttem. A Krím félszigetre, a Kaukázusba, a Fekete-tengerhez utaztunk. Ez volt az az idő, amit egymásnak szentelhettünk. Még akkor is, amikor a gyerekek már felnőttek, és saját családot alapítottak, a családjukkal együtt velünk utaztak szabadságra. Otthon a feleségemmel és a gyerekekkel alapvetően magyarul beszélgettünk, ritkábban oroszul.

A gyerekeim az iskola befejezése után tovább tanultak. Judit a távközlési főiskolára járt. Miután elvégezte, a postán dolgozott a távközlési osztályon. Még amikor a főiskolai tanulmányai idején Lvovban volt termelési gyakorlaton, megismerkedett a Romániából származó, zsidó Slagermannal,

aki a Lvovi orvosi egyetemen tanított fogászatot. Egy évvel az után, hogy Judit elvégezte a főiskolát, összeházasodtak. Az esküvőjük átlagos világi esküvő volt. Miután férjhez ment, Judit a férjéhez költözött, Lvovba. Az esküvő után már nem dolgozott. 1973-ban született a fiuk, Edvárd, 1975-ben pedig Anna lányuk. 1990-ben Judit a családjával Izraelbe költözött. Eleinte voltak nehézségeik, aztán minden kialakult. Judit férje először egy rendelőben volt fogorvos, aztán saját fogorvosi praxist nyitott, és Judit volt az asszisztense. Rison Lecionban laknak. Amikor már jól kerestek, vettek maguknak egy lakást. Nemrégiben Judit férje abbahagyta a munkát, megromlott a látása. Az unokám, Anna az orvosi egyetem fogorvosi karát végezte el, és az apja átadta neki a praxisát. Most ő dolgozik az apja rendelőjében. Anna férjnél van, már van egy kétesztendő kisfia, az én dédunokám. Edvárd leszolgált a hadseregben, megnősült, mérnök. Neki is van egy fia, aki nemrégiben lett másfél éves.

A fiam, István az ungvári egyetemre járt, biológia szakra. Még az egyetemi tanulmányai alatt megházasodott. A felesége, Klaudia orosz, de én elfogadtam a fiam választását. Számomra nem volt jelentősége a nemzetiségének. Láttam, hogy Klaudia jó lány, és hogy szeretik egymást. Klaudia is biológia szakon tanult. Az egyetem elvégzése után a fiam egy növény-nemesítő állomáson helyezkedett el, Klaudia pedig mikrobiológiára szakosodott. Az egyetlen fiuk, Roth Lagyiszlav 1972-ben született, a nevét az én tiszteletemre kapta [*A magyar László név ukrán megfelelője a Lagyiszlav. – A szerk.*]. Az unoka a szülei nyomdokaiba lépett, ő is biológus. Lagyiszlav egy diáktársát, az ukrán Natalja Szerzszenkót vette el, amikor az egyetemen tanultak. A felesége is biológus. A szülei valahonnan Kelet-Ukrajnából kerültek Ungvárra a második világháború után. Lagyiszlav fia, András hat éves. A fiam is és az unokám is Ungváron lakik. Gyakran jönnek el hozzánk, én és a feleségem segítünk a dédunoka nevelésében. András az egyetlen a dédunokáim közül, akit akkor látunk, amikor csak akarunk. Sok időt töltünk vele.

Amikor az 1970-es években megindult a zsidók tömeges kivándorlása Izraelbe, az ismerőseink és barátaink közül is sokan elmentek [*Néhány ezer, többnyire magyarul beszélő szovjet zsidó – főleg beregszászi, huszti, munkácsi, ungvári és nagyszöllősi lakosok – az 1970-es évek végén engedélyt kapott az Ukrán SZSZK Kárpátontúli területének elhagyására. – A szerk.*]. Igaz, néhányuk szerintem a kivándorlási láz hatása alatt ment el. Persze én is fontolóra vettem a kivándorlást. De nekem nem szokásom az érzelmek hatása alatt cselekedni, szeretek mindent jól átgondolni. Nekünk itt jó munkánk, jó házunk volt. Arra még csak gondolni sem akartam, hogy áron alul eladjuk a számunkra oly kedves házat, odadobjuk más embereknek. Mi értelme lett volna földadni mindent, ha egyszer itt sem volt rossz nekünk?! Átgondoltam a dolgot, megvitattam a feleségemmel, és úgy döntöttünk: ha a gyerekek felnőnek, és kedvük támad, majd elutaznak, de ezt maguknak kell eldönteniük. Nekünk nincs miért elmennünk. Munkát a mi korunkban már aligha találunk ott, és hát nem is vagyunk abban az életkorban, hogy mindent elhajítsunk, és előlről kezdjük az életet.

Akkor a kárpátaljai zsidók nyolcvan százaléka elutazott, és a szovjet Ukrajnából érkeztek emberek a helyükre. Nehéz volt rájönni, ki zsidó közöttük. Nálunk, Kárpátalján nem volt szokásban, hogy a zsidók megváltoztassák a családnevüket, elrejtve ezzel a nemzetiségüket. Az én dédapám Roth, nagyapám Roth, apám Roth, én Roth vagyok, a fiam Roth, az unokám Roth, és a dédunokám is Roth. De a betelepülőeknek nem zsidó családnevük van: Zsukovszkij, Szmoljanszkij és hasonlók. Hiszen ott náluk, a Szovjetunióban az emberek hetven év alatt hozzászoktak ahhoz, hogy zsidónak lenni veszélyes. És mind letagadták, hogy zsidók. Csak a legutóbbi időben van az, mióta létrejött a Heszed, hogy mindannyian zsidónak jelentkeznek be ott. Zsidónak lenni előnyössé vált. De

tősgyökeres kárpátaljai Ungváron, azt hiszem, mindössze tizenhárom maradt.

Amikor a Szovjetunióban elkezdődött a peresztrojka, ehhez is, mint mindenhez, ami a Szovjetunióban folyt, közömbösen viszonyultam. Ígértek nekünk már fényes jövőt, szép életet a kommunizmusban, mondták már azt, hogy az emberek a Szovjetunióban jobban és boldogabban élnek, mint bárhol másutt a világon. Persze sokan, akik a szovjethatalom alatt nőttek fel, hittek ebben, hiszen ők nem láttak mást. Nemhiába volt a Szovjetunió lakosainak a külföldre utazás gyakorlatilag lehetetlen, hiszen a vezetés nem akarta, hogy a saját szemükkal meglássák a határokon túli életet, hogy össze tudják hasonlítani az otthonival. Egyszóval Gorbacsovnak egyetlen szavát sem hittem el.

De aztán magam is meggyőződtem arról, hogy ez alkalommal mégsem volt a dolog üres ígéretés. Több szabadság lett. Az emberek kimondhatták, amit gondoltak, anélkül, hogy félni kellett volna a KGB-től és a besúgóktól. A sajtóban sok minden jelent meg arról, hogy mi történt a Szovjetunióban az elmúlt évtizedek alatt. Lehetett külföldre utazni és külföldi rokonokat meghívni. Ebben az időben visszaszorult az antiszemitizmus. A zsidóknak könnyebb lett bekerülni egyetemekre, munkahelyekre. A zsidó élet is kezdett újjászülni. Nyíltan, rejtőzködés nélkül lehetett zsinagógába járni és megtartani a zsidó ünnepeket. De az embereknek ez már nem kellett, elszoktak tőle. Ha zsidó temetést tartottak, gyakran a minjához sem tudtak összeszedni tíz embert. A majdnem ötvenéves szovjet megszállás leszoktatta az embereket a vallásról. Az emberek nem is annyira tudatosan, mint inkább a zsigereikben érezték, hogy zsidónak lenni, vallásosnak lenni veszélyes.

A zsidó élet Ukrajna függetlenségének kikiáltása után kezdett jobbra fordulni. Amikor 1999-ben Ungváron létrejött a Heszed, sokkal könnyebb lett zsidóként élni. A Heszed gondoskodik rólunk. Élelmiszert, gyógyszert kapunk, az orvosi ellátásra szorulókat pedig ingyen kezelik a Heszed kórházában. A Heszed gondoskodik arról, hogy a felnőttek is meg a fiatalok és a gyerekek is a zsidóság felé fordulhassanak, megismerhessék a zsidó történelmet, vallást, tradíciókat. Amikor megjelent a Heszed, Ungváron hirtelen nagyon sok zsidó lett, vagy hatszáz ember. Vajon honnan kerültek elő!? Nagyon sok zsidó meghalt a második világháborúban. Ungvárról csak a velem egy évben születettek közül több mint kétszáz embert elvittek, és csak hat tért vissza közülük. És azt, hogy összesen hány embert vittek el, nálam idősebbet és fiatalabbat, nehéz elképzelni. Amikor előnyös lett zsidónak lenni, rögtön elfeledkeztek arról, hogyan rejtegették a zsidóságukat sok évtizeden keresztül. Én őket nem tartom zsidónak. Ha zsidó vagy, miért nem jársz a zsinagógába? Miért csak akkor vagy zsidó, amikor kapni lehet valamit?!

Nem is olyan régen a zsinagógában még épp csak tíz-tizenöt ember gyűlt össze, nem több. Most már sokkal többen jönnek el, a fiatalság kezd érdeklődni a zsidó hagyományok iránt. Nem vitás, hogy ez a Heszed érdeme. Én már öt éve járok a zsinagógába. Péntek este magam megyek, aztán az unokám értem jön, hogy hazavigyen. És minden ünnepet megünnepelek a Heszedben. Én persze ezzel csak a tradíciónak adózom, nem lettem vallásos, de igyekszem részt venni a Heszed és a zsidó hitközség életében. Én mindig zsidónak éreztem magam, és büszke voltam erre. A fiam, az unokám és a dédunokám szintén jár a Heszedbe. A hatéves dédunokám, amikor megkérem, hogy köszönjön nekem, örömmel kiáltja, hogy „Sálom”. És amikor megkérdem tőle, hogy mi ő, András büszkén mondja: „Zsidó vagyok!”